

МАРІЯ КОЛЦУНЯК

**НА СТІЧУ
СОНЦЮ ЗОЛОТОМУ**

ПОВІСТЬ

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ

1918.

UKRAINIAN BOOK STORE
439 N. 6th Ave., Scranton, Pa.

Число 30.
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ
В СКРЕНТОН, ПА.

МАРІЯ КОЛЦУНЯК

НА
НА СТРІЧУ
СОНЦЮ ЗОЛОТОМУ
ПОВІСТЬ

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

1918.
UKRAINAIAN BOOK STORE,
439 North 6th Ave., Scranton, Pa.

I.

На краю села Н. мов притулена до громадської толоки стояла кузня. Із неї цілий день несли ся луною удари молота по ковалі. та з невеликого комина на деревляному дасі випливав струйочкою дим. Хиба як коваль котрого дня понад вечір ушив ся. або як була неділя. то тоді ставала робота в кузні.

Коваль. Андрій Марчук, не був ні тутешнім уроженцем. ні зайшлим Циганом. В селі різно про нього поговорювали. Кажали. що він якийсь великий пан, що не міг згодити ся зі своїми рівними, тай тому покинув усе й пішов у світ між простим народом шукати собі місця, вивчив ся ковальства тай став у їх селі ковалювати. Кажали знов, що він якийсь підпанок, що не хотів у школах учити ся тай батько віддав його до коваля. І різно ще поговорювали.

Та в тому всьому не було правди.

Він був сином таки простого мужика, а властиво був своїм сином, бо його тато тай мама дуже рано повмирали, так що він їх собі навіть не затамив гаразд. По смерті родичів узяла його до себе тета і він став у неї за все: і діти її бавив, і гуси пас, і начине мив, і скипки колов. В роботах зріс із малку. Та ні ті роботи, ні часті побої не вепіли загасити іскор розуму, що тїли ся в його великих, зеленкуватих очах.

А як у тети стали вже підростати діти, піросла своя поміч. то Андрій став їй зайвим, і вона через велику ласку віддала його за пастуха до попівських гусей. а далі й до худоби.

Пін був людиною доброю, та вихований в часах ще панцизняних. де хлопа уважали за бидло, і тепер не міг того позбути ся. У нього були два сини, яких він уже починав учити. Молодший, Роман, стоваришував ся з Андрієм, тай бувало в ясні, погідні, літні дні сідали разом на толоці під вербою (розумість ся так, щоб батько про те не відав) тай учили ся.

Андрій переймав усьо надзвичайно швидко, і скорше навчив ся добре читати, ніж його вчитель.

Коли про те довідав ся пан-отець, то троха побурчав, та врешті дозволив навіть на те, щоб Андрій у вільних від роботи хвилях приходив до кімнати, де вчили ся хлопці, тай прислухувавсь їх науці. Так ішло щось зо два роки.

А коли по одних вакаціях віз пан отець своїх синів до школи до міста, взяв і Андрія, що мав також ходити до школи, а за те мав обслуговувати панничів, носити воду та помагати в газдівстві газдині, у якої всі три стояли на станції.

Андрій був живий, жадний науки, а оті вічні послугування страшно ранили його душу. Він нераз думав собі: "Чи я за те винен, що вродив ся мужиком, щоб мене так поневіряли? Я гарую як віл, а їм усе недогода, все кривлять ся, все поштуркують. Я прецінь лїпше вчу ся від того якогось Лодзя, то ми моглиб поміняти ся місцями: він міг би носити воду та чистити черевики, а я сидів би собі тай розказував. Ба, коли оце так не буде, бо він панич, а я хлоп!"

Лодзьо, старший син священика, був дуже зарозумілий на свій рід та достоїнство, при тім лїнвий і жадний власти, а що не мав її на кім показувати хіба на братови або Андрієви, то докучав їм усіми способами. Найгірше впадалось Андрієви, бо Лодзьо дуже часто показував свою владу над ним та вшпичав ласкавим хлібом.

А в Андрієвій душі чим раз більше кублило ся почутє не-нависти та зависти. Навіть так люблена наука збридла йому, бо його душу безнастанно сверлувало питанє: "За що та чому воно так неправдиво на свьіті?" І він нераз такими страшними очима дивив ся на Лодзя, що того аж ляк збрав, та він таки не подавав ся і з їдкою іронією в словах литав:

—Ти може лютий, Андрію? На злість найлїпша рада мороз, остудить кров тай знов усьо буде добре. Бігай же скоренько по свьіжу воду, то прохолодин ся.

Андрієві очі ще дужче блищали, аж синали іскрами ненависти, але він усе ще так слухав, доки йому ще все було байдужійше над науку. Та так було недовгі роки. В ньому почала будити ся свідомість гідности людської, а прочитані крадьком від панича деякі виривки з поезій Шевченка, що тоді оббігали по клясах гімназії в С., та ще деякі інші революційні пісні утвердили його в почутю, що він також людина як і панич, і що тільки чистий припадок справив, що він родив ся мужиком, а той поповичем.

І Андрій почав бунтувати ся против забаганок свавільного панича, не дуже слухав його, а той бояв ся змушувати його до послуху бійкою, бо Андрій був сильніший від нього. За те почав Лодзью збіткувати ся над своїм молодшим братом Романом, якого Андрій так любив, що був би за ним і в огонь скочив.

Раз оттак сидять вони всі три при столі, а властиво Лодзью лежить на софі за столом, тай учать ся. В тім Лодзью починає свистати мов на пса і каже:

—Андрій, сам тут!

Андрій страшенно счервонів ся, але нічого, гамує свою злість, учить ся далі.

—Ну, ну, дивіть, як почервонів! Ти видно вже позабув, що винен нам, коли сьмієш такі фохи строїти! О, що то значить: годуй гадюку молоком, а вона тебе за те кусає. Та коли хочеш далі у нас забавити, то слухай мене, або повандруєш там, де куці ворони літають!

Андрій мовчав, мовчав, далі не стало сил.

—Я за дармо вашого хліба не їм. Я також чоловік і ви не маєте права на мене мов на пса свистати.

—Що? я не маю права? Ти мій слуга, ти маєш мене слухати, або рушай на чотири вітри.

—Тай так піду!

—Ну, з Богом Парасю, але вперед скидай із себе ті річи, що в них ходиш, та віддай те все, що ти накрыв у нас.

На сі слова два голоси скрикнули: “Лодзю! паничу!” і було в тих голосах—в одному стільки болю, в другім стільки ненависти, що Лодзю аж поблід. Та в нього вступив нині якийсь злий дух, що казав йому дрочити ся з немічними, тягнути жили з безборонних.

Ну, і чого-ж ти так пишши, Ромцуню? Жаль тобі за злодієм? А може хочеш його боронити? Ти сьмішний, оборонче слабших, страх який ти сьмішний! Не бій ся, не вразив ся твій дорогий товариш, бо він знає, що я правду говорю.

—Слухай, Лодзю! Гамуй свій язик, бо тепер міг би я тобі дуже легко голову розвалити. За що ображуєш невинного чоловіка, чого дразниш мене?

—Ха, ха, ха, як він те каже: “Міг би тобі голову розвалити”. Ну, я сумніваю ся, чи в тебе було би на стільки відваги.

—То попросту підло те, що ти тепер робиш.

Лодзю схопив ся на рівні ноги.

—Що? ти сьмієш мені сказати, що я підлий? Хто ти, малий пуцвіртику?!

І він із страшною лютістю прискочив до брата та кинув ся на нього з кулаками, коли се перед ним станув випростуваний, з палаючими мов жар очима Андрій і казав:

—Паничу, а вам би не соромно бити ту слабу дитину? І що він вам винен? Як хочете бити ся, то зміряйте ся зі мною. Я вам і так багато винен.

—Я з хамами та злодіями не бю ся!

—Паничу!—залунав страшний крик по хаті і Андрій уже не тямлячи себе кинув ся на Лодзя.

—Хто злодій?—шипів.—Бодай ви тим подавили ся, що я закрвав, бодай ви подавили ся! Тими моїми псячими послугами, моєю гіркою працею. А ти-ж паничу через кого тепер уже в третій латинській? А згадай, хто за тебе робив задачі, яких ти своїм мізком і розібрати не міг? Хто?

В куті кімнати стояв заляканий Ромко і дрожав, аби не дай Боже не надійшла газдиня та не побачила що діється, бо наробилаб такого крику, що Андрія хто зна чи й на поліцію не взяли-б.

На щастє газдиня не прийшла (була десь у місті), а Андрій видячи, що Лодзьо під його кулаками вже лиш на пів живий, покниув його бити, та став посеред хати страшно змінений, засоромлений, немов зломаний. Ромко підійшов до нього і якось тихо, несміло прошептав:

—Втікай звідси, Андрійку, най тебе тут газдиня по сім не застане бо буде біда, як Лодзьо прочумасть ся.

А Андрій перериваним, від сліз дріжучим голосом казав:

—Бувай здоров Романчику! Дякую тобі за всю добре. А тому як устане—а він устане, не бій ся, він більше наляканий як збитий—скажи, що жалую, що я собі руки на нім паскудів, тай стидаю ся, що його бив, бо у нього лиш рот широкий, але і сили мало і розуму мало. Тай скажи, що йому прощаю те, що розбив мої найкрасші сні, що зломив моє житє, скажи, що йому прощаю, бо-ж він—твій брат. А своїому татковн подякуй за все добре, що для мене зробили, тай скажи, що я не хотів сього, та не міг инакше.

Ромко слухав сього теж змішаний і лише сказав:—Добре, братику. я всьо скажу, але втікай поки час, поки газдині ще нема.

Сї слова отверезили Андрія до решти; він нервово почав шукати своєї шанчини, відтак щиро попрощав ся з Ромком, глянув ще раз на Лодзя, що вже починав рушатись, і вибіг з хати.

Занадав зимовий, зпмний, понурпй вечір. Андрій немов збудив ся з тяжкого сну, а роздразнені нерви подвоювали силу небезпекн, та радили втікати звідси далеко, в сьвіт; казали кидати любу книжку, а брати ся за тверду, невдячну працю

хлібороба або ремесника, “бо наука видно тепер ще не для хлопа”.

—Колись буде вона і для мужика доступною, але аж тоді, коли всі стануть людьми, а не такими гадюками, як той Лодзьо.

—Злодій,—шипіло в Андрієвій душі.—І за що? За що? що я винен? За що розбив мої сни, чому відірвав від коханої книжки? Ой панн, панн! Ви не люди, ви лише панн! У вас якісь такі душі—одні такі погані, а другі такі слабі. Отсей бідний Ромко, хто зна чи він не нещасливіший від мене? Такий слабкий, такий несміливий! Що він почне в життю? Чи стане йому сили бороти ся з тою поганняю, що окружає його, чи він навіть не буде пробувати бороти ся з нею, а поплине за філею, що несе ниньших? Та що я пічну з собою? Де діну ся? А може вертати назад у місто? І що? І знову зносити наруги та лайку? А врешті—і се неможливе по тім що зайшло нині. А де инде також не візьмуть за інструктора студента аж... із третьої кляси, та ще й такого, що сьміє влімнути ся за свою честь та виправляє дикі галабурди. А до ниньшого міста до Гімназії нема змоги дістати ся, бо без сьвідоцтва відходу не прийжуть, а до сього міста за ніякі скарби не верну ся. Геть відси далеко, далеко, хоч би на край сьвіта!

Мороз і вітер додавав охоти і Андрій гнав немов на крилах. А ще вчувало ся йому, що гонять за ним, що от-от зловлять його. І він утігав. Біг так аж до другого села, та почав учувати страшне змучене і якусь сонність. На щасте побачив недалеко сьвітло, що блимало з якоїсь хати. Добув останніх сил і з тяжким трудом добив ся до неї, та не пішов до хати, бо бояв ся. а врешті не мав чим заплатити за нічліг.—оповідати-ж відки йде і що за один, не мав охоти,—то й виліз борзо в шоцу на воза, знайшов у однім кутику троха соломи—може то було леговище пса,—влав тай заснув.

Збудив ся по півночи, як другі когути піяли, і знов гнаний трівогою, поки нікого не було на дорозі, біг, а як ще хто

крім нього йшов, то й він ішов скорими кроками, з страшною думкою в голові: що буде, як здибле шапдарма, а той його запитас: “звідки він тай що за один?” Так другої днини (рахуючи в те вже й вечір, коли стало ся нещасте) понад вечір зайшов уже аж у другий повіт, щось аж у шесте село від міста, з якого втівав, і змучений страшною дорогою, перемерзлий і слабій упав десь під плотом.

А далі вже не тямить, що стало ся, пригадує собі лише, що побачив себе перший раз після того на постелі в теплій, темній хаті. За хвилию опісля ввійшов до хати старий, від диму чорний чоловік і коли Андрій його поспитав: “Де я?” той відповів:

—У коваля; не бій ся нічого, спи ще, сирото!

І далі перележав Андрій ще дві неділі, відтак почав здоровшати, кріпшати, так що за місяць міг уже взяти ся до роботи.

Не йшов нікуди звідси, лишив ся у коваля, а той полюбив його мов рідну дитину почувши оповідане про його темне, сумне житє.

Коваль був старий, бездітний вдовець, і серцем-душею приляг до молодого, живого хлопця. Взяв його навіть правно за свого, хоч прийшлось не мало походити по адвокатах та судах. Нїм удалось привести се до ладу.

Далі вивчив його коваль свого майстерства, і так оба цілими днями сиділи в кузні та кували. І оба бували однако сумні—і старець, і молодий. Вісімнадцятьлітний хлопець.

Коваль згадував свої минулі, щасливі літа, а хлопця рвав потяг до книжки, до знаня. Та ні щасливі дні старця не вертали. ні спи хлопця не збувались: для нього був на віки замкнений той гарний, чарівний сьвіт науки. Він лише своїм розумом розбирав питання, що кублили ся в його душі, що чорною розпуккою стискали його серце, і не знаходив відповіди. і страшно мучив ся. А коли він часами пробував питати

діда про що, то той потрясав сумно головою і відповідав: “Бо так Бог дав, спикну, сего ми не змінимо”.

У дваццять і першому році життя відібрали Андрія до війська. Не зважали на те, що він був підпорою і підмогою старого коваля. Кажали, що як би Андрія не було, то й так старий був би сам; він же старому не жадна рідня.

І Андрій пішов і служив три роки; три роки несвітської муки, страшних проклонів та наруг. Кілька разів він пробував дезертувати, та все якось несправно, все його недалеко касарні ловили. Тоді він оправдував ся, казав, що і не думав утікати, що лише так собі виїшов; далі сидів у карцері, кляв страшно, а як виїшов відти—то пив.

Нарешті і та мука скінчилась і він ішов до дому, до старого коваля. Та застав хату пусту, а замість старого друга лише чорну могилку з хрестом.

Перед смертю записав йому коваль своє газдівство і кузню. Та Андрій хочачи уникнути процесів із дальшим родом старого від разу зрік ся поля і половини огорода, полишаючи собі лиш хату, кузню таї половину огорода.

Оттак мов притулена до громадської толоки стояла та кузня, а в ній мешкав молодий коваль і від раня до ночі несли ся луною удари молота по ковалі.

Та часом нападав коваля такий туск, таку пустку чув у собі, що тікав від хати і знов пив. А ще страшні питання: “Чому на світі стільки лиха? така біда? така неправда? Як, що одні пани, а другі їх невольники та слуги? Де Бог? чи то можливе, аби Він був таї тернів те все?” ніколи не давали йому супокою, він ніколи не знаходив відповіді на них, і мучив ся, і пив. Так пив, що аж страшно було дивитись: горівкою хотів заглушити біль, що сверлував його.

Парубки не любили його, бо був чужий зайда, та про те

нераз питали: “Чому не прийде коли на танець, не поставить горівки?”

Ну, і він раз пішов. Не танцював, лише дивився тай думав собі:

—Тай чого вони танцюють, чим тішаться?—і блудив зором по статних станах парубочих, та по дівочих рум'яних личках, мов би шукав відповіді на те.

Нараз стрінув ся з поглядом білявої та тихої Юстини, бездольної наймички, і в тім її погляді великий мабуть був чар, бо на віки прикував його очі до її очий.

Вона теж не танцювала: стояла сумна і тиха, сама, немов біла цвіткв посеред пестрого, зеленого веселого лугу.

Підійшов до неї, і от незнати яким сьвітом говорили так широко, немов знали ся хто зна від коли. І від тоді Андрій перестав шити горівку, бо впивав ся до нестяму розмовою та любов'цями зі своєю милою. А щось у три місяці вони повінчали ся.

Тепер пліло життя Андрієви весело та щасливо, хоч не взяв за жінкою ні феніка. А коли десь у рік їм уродило ся хлопця, таке гарне та любе, був Андрій щасливий мов у справдішньому раї.

Та минув рік, другий, третій, шестий, дитий прибувало, вони підростали, видатки росли, але доходи не збільшались. Ще на додаток злого в другому селі поселив ся термінований коваль, тай Андрієви пропала через те певна часть доходу.

І знов питання страшні: за що се? чому? де вихід із сього? забушували в його голові і він знову не знаходив лишень одну відповідь: “бо так мусить бути” і мучив ся—і пив.

Юстина поблідла, змарніла, та про те не перестала всьміхати ся та розраджувати чоловіка. Мов чорний віл гарувала на чужих заробітках та годувала діти.

Тих дитий було у неї четверо: Штефан, Марія, Катруся і Антось.

Штефан що до знаку вдав ся в маму лицем, а в батька натурою. Такий був височенький, білий, з подовгуватим личком, ясними очима і незвичайно сумно та лагідно нарисованими устами.

Мама його найліпше любила, бо був і першенький і такий послушний, тихий та задумчивий, як старий, казала. Отсе було правда, лише що в Штефанка мало було тої живности, що її мав старий молодим хлопцем. Тільки часами блищала вона в його очах. та ясним усміхом обрамувала сумні уста, та се лучало ся лиш тоді, коли батько був тверезий, хотів говорити, вчив його читати таї розказував йому гарні казки.

Але се трапляло ся не часто, бо батько, хоч послідними часами мало пив, то все був такий недоступний, понурий; цілими днями сидів у кузні таї кував.

Тоді малий Штефан питає мами:

—Чо деді такі невеселі?

А мама казала:

—Бо ми бідні, синку!

—А чому ми бідні?

—Бо так Бог дав. Проси, може Бог змилює ся над нами. І Штефан просив Бога, сльозами молив помочи.

А як Штефанови було вісім рік, записали його до сільської школи.

Йой, як він учив ся!

Всіми нервами, всіми фібрами своєї істоти вчив ся!

Тато радував ся тим і сумував.

Радував ся, що син такий цікавий, і сумував, бо вже наперед міг знати, що його сина жде не весела, не щаслива доля. Бо коли дитина перший раз запитає: “чому се так? відки се?”—то вже пронав її спокій душі, пропало тихе щастє. Вона вічно буде перти, щоб відгадати незгублені тайни природи, і все не буде знаходити відповіді, і буде мучитись.

Щасливі, о щасливі низші духом!

А Штефан що раз частійше задавав татови питання, на які той не міг йому відповісти, бо або сам не знав, чому воно так, або ті питання були такі, що годі було давати на них відповідь дитині—воноб не зрозуміло.

Ну і Андрій сам не знав, що має робити. Думав, що може ще й найліпше було-б відібрати сина із школи, запрягти до праці, то може би йому ті питання вивітрили з голови. Та отсе було неможливе; на його мале газдівство досить було і троїх дітей, що й так їм хіба вєсмїхала ся жебрацька доля; а знов на коваля Штефан був за слабій: він ледви міг підоймити тяжкий молот.

Та до сеї роботи шкода було батькови свого здібного сина, і знову почалась в його душі страшна борба; одна думка казала: “Віддай Штефана до школи”, а друга глумилась: “Чи ти хочеш, аби і твій син був такий нещасливий, як ти? Не для хлопів наука!”

Штефан скінчив у сїльській школі четверту клясу з найліпшим успіхом, дістав від учителя червону книжочку в нагороду пильности, тай прийшовши до дому казав:

—Дедю, щось вас лан професор кликали; просили, абиєте прийшли до них нині пополудня.

—Та не знаєш чого?

—Нї, не знаю,—але Штефан при сих словах, не дивив ся як звичайно батькови просто в вічі, лише ховав зїнциї під спущені повіки.

Андрій більше не допитував, та мабуть здогадував ся, що то за бесїда має бути, бо пішов.

А як вертав відти, то був якийсь веселий, навіть трохи усьміхав ся, і коли прийшов до дому, погладив сина по голові тай сказав:

—Підеш, небоже, по вакаціях у місто до школи. А хочеш?

У того-ж очі сяяли мов жемчуги і з радості нічого не міг говорити, лишень сльози спливали йому по блідім личку.

II.

Був ранній ранок вчасної осені, а в Андріввій хаті було вже всьо на ногах.

Андрій сидів на лавиці в глибокій задумі, Катерина бавила Антося, Марія замітала хату, Штефан збирав книжки тай звязував шнурком, а Юстина лагодила обід, дивила ся на сина тай утирала крадьком слези.

Ой у далеку, не близьку дорогу вона виправляла його: свого синочка любого, свого баранчика білого; бо таки таке воно гей той баранчик—і біле та кучеряве, і таке случне та чемне. Тяжко було виправляти його в ту далеку дорогу: такий же він ще молодий та слабий мов та блина; перший вітер поломить, перший мороз звалить.

А він книжки звязав тай став коло вікна; дивив ся на зелену, рососою ожемчужену толоку, тай на річку, що перерізувала її, і на віки записував собі їх вигляд у пам'яті. А відтак сумними очима водив по бідній та чистій хаті, по старих, закурілих образах і щось немов на двоє рвало ся в його душі. І тяжко було кидати ті кутики рідні, кохані, і щось тягло манило непереможною силою у те місто, де він мав учитись, собі і своїм долі добувати.

—Ой синку, синку! в сьвіт ідеш, учити ся йдеш, на пана вийдеш. Та ци ни забудеш тих рук, що ті вбавили, та ци ни забудеш тих, що ті випестили?

—Не бійте сї мамко, не забуду ні вас, ні деді, ні Марії, ні Антося, ні нікого.

А вона обіймила його, гладила по тім біленькім, кучерявім волосою, тай крізь сльози казала:

—Ой іди, синку, тай учи сї, бо нима тобі тут, синочку, місця, нима.

Він також мав сльози в очах; а діти бачучи, що мама таї Штефан плачуть і собі почали.

Батько підіймив ся з лавиці таї казав:

—А се ще раз зібрали сі плакєї, таї плакєї! Таї ніби чого плачите? таже відав ми Штефана ни до Америки відправлєєм, лиш отут щось штири милї до міста; таї ни на смерть го ведем, лиш до школи, щістьи-долї шукати.

А потім, мов би його що в саме серце вколело, додав:

—Йди, йди, Штефанку, йди, пообзираї ще раз усї кутики, абнєь добре знав, де що стоїть. Здасть сі тобі як за кілька рік “великим паном” вїїдеш грабувати дедї за податок, таї не схочеш навіть пізнати, до когось приїхав. Ої, бодай же я не дїждав того.

—Старпїй, бїї сі Бога, а де-ж у тебе серце, так дитину пилити? Ніби Штефан такий, абнї сі свої старинї мав коли цурати? Ади, таже відколи го до тої школи пускаєш таї вірі-жєєш, то вже му так доїв таї докучив, то аж ни знати, відки в тебе тої їди кілько бере сі,—боронила мама Штефана.

А відтак звернувши ся до меньших дїтий казала:

—Ідїть у город таї вмичте собі моркви і забавляйте сі, нїм я обїд долагоджу.

І в мить осхли очи від плачу, як мама дозволила вмикати моркви, такої солодкої, а жовтої гей золото! Тож бо то був празник таї бай! Бо ни мож було моркви, хїба крадьки микати, бо треба її продати таї узяти гроші.

Штефан видячи, що діти радїють, і собі всьміхав ся.

Пішли всї в город намикати моркви, Марїя помила її в річці; сіли на приспї, їли таї говорили собі: питали ся Штефана, яке то місто, а яка то школа, а чи є дзвонок коло школи? а він розказував, що знав. А потому просили, абнї розповів якої байки. І він казав усїлякої: і за котїка та мишку, і за розбїйників, і за царівну-сонце, що щастем зветь ся, “що у таїїй файнї палатї на горї сидить, усеґо-усеґо, має, і що до

кожного чоловіка раз у жите приходить, лиш ни до кожного однако, і не в один час”.

—Ште*), а та царівна файна?—питала Катря.

—Ну, таже відав що файна, як така гей сонце.

—Ште, а вона і до нас прийде? І до тебе, і до мене, і до Антосьп?

—А, таже кажуть, що прийде; а-я, кажуть, що ми всі до неї на стрічу йдем, лише треба добре оглідати сі, аби її не минути.

—А уна коли прийде?

—Ну, або я можу знати? Колись прийде! Ми йдем ід ні, а вона ід нам, тай може колись зійдемо сі.

—А уна стара?

—Таже кажу тобі, що молода тай файна гей сонце, а ти все ще допитуєш сі.

—Штефа, а що то щістья, аби із ним конче стрічети сі, тай як то, як щістья приходить?

—Ну, то як ти наприклад що добре зробиш, а мама поглядь по голові тай скажут, що ти потрібна дівка, або як ти меш ходити до школи, тай будеш добре вчити сі, а потому дістанеш червону книжку, тай професор скаже, що ти найздальніща у цілій школі, то то відав також щісте, але ще не ціле. То кажуть, що як стрінути сі з щістем, то якое чоловік цілком відмінює сі; якпійсь стає такий інакший, ліпший, крацый.

—Ну, а чому воно потому йде?

—Ади, яка мудра! Чи-ж ні? ти би може хотіла, аби коло тебе щісте ціле жите було, а другим аби ніц? От то кажуть, одно лиш на світі, тай має на всіх стати.

—Одно?

—Одно!

*) Скорочено “Штефале”; таких скорочень уживають звичайно в живійшій бесіді.

—А тобі хто казав?

—Ну, хлопці так розказують, тай дід Онофрій так казав, тай мині так снило сі.

З хати вийшла мама тай кликала до обіду.*.)

Борзенько побігли.

А на столі стояла в мисці поріджена мандибурка тай свіжа кулеша.

Діти аж не стямпили ся, що то нині за сьвято: і моркови позволили микати, і мандибурка не пісна, лиш заріджена салом. А як мама насипала ще в другу миску сирватчаного борщу підбитого, то таки вже скакали з утіхи, тай казали. “що то добре було би, як би Штефана що дньи віріджили до школи у місто”.

А як уже пообідали, то всі хрестили ся тай кождий ішов до своєї роботи, хоч властиво нині роботи не було, бо деді з Штефаном ішли у місто.

Мама лагодила та складала Штефанову лудину і шмате в скринку, тато “пудував” свої тай синові чоботи. Марія перемивала миски, Катруся бавила Антося, а Штефан шарив по всіх усюдах, чи де не забув ще якої скриптури або книжки?

А як уже мраки опали, а сонце височенько підійшло то Андрій узяв **скринку на плечі**, в руку палицю тай капелюх, казав Штефанови забирати обі парі чобіт, прощати ся з мамою тай сестрами, тай іти, “бо ще нині треба було записати його до школи до того екзаменту, що треба го здати, нім приймуть до гімназії”.

—Ба, ци лиш обстане?—бідкалась мати.

—Ну, буде як Бог дасть, але я за Штефана не бою сі. Він таки богато знає, тай професор казав, що певно обстане. Ну, бувай здорова, стара, тай жди мене аж почерез два дни.

*) У селян називають ранне їджене “обідом”, а полуднійшве “полу-денком”.

—Бувайте здорові, мамко,—казав Штефан,—та не бануйте, ніби чого? Коби лиш мені Бог поміг дістати сі до тої школи! Таже то недалеко, буду що місідьн до вас приходити, як буде час!

—Бувай здоров, синку, най ті Бог світій провадит, тай Матінка його. А-я, навідуй сі често, бо я собі очи за тобов віплачу.—І вона так тулила його до себе, так хрестила, так плакала!

А він хоч сам мав також сльози в очах, так просив її, аби перестала, так цілував по руках, що послухала тай уже лиш усміхала ся сумно, а душею молила для нього щастя.

Потому він прощав ся з сестрами, поцілував Антося, тай зачали йти: тато з Штефаном наперед, а за ними мама з Антосем на руках, тай Марія, тай Катерина “підпровожували трохи Штефана і деді”.

А на небі сяло величне, ясне сонце: по небі воно йшло, та вказувало шлях.

III.

Прийшли до міста вже з полудня.

На передмістю мав Андрій одного знайомого міщанина, тай упросив його, щоб він перетримав їх через оті два дни. Нім Штефан здасть екзамен.

Еспит пішов добре, професори навіть хвалили Штефана за його розумні відповіді, а він оповідав про те батькови і оба тїшили ся, навіть батько усміхав ся.

А відтак згодили ся таки у того самого міщанина за станцію тай за вікт для Штефана: місячно чотири рпнські грїшми, дві дїлетки мандибурки, “ну і хлопцєви мому поможе дєщо в науці”. Батько попрощав ся з сином; спїшив до дому, щоб подвоїти свою працю, аби лиш сина вивести в люди.

Перших днів було Штефанови дуже прикро та сумно і якось незвичайно. Потому праця, наука цілковито обхопили його і в нього була лиш одна ціль житя: стати ся славою своїх

дорогих родичів, що з останнього тягли ся, аби йому отворити чародійну браму знаня.

Та приходилось йому не раз і не два плакати в гіркий кулак, не раз не два згадувати щасливе жите у родичів.

Він пізнав, що він хлопський син, він усіми нервами відчув те: відчув сто раз своєю душею ту нерівність між панами а мужиками! Часто йому прийшло ся почувти: "tobie do gnoju, a nie do księżki", і те, хоч не звертало ся до нього просто, лише до котрого з винних селянських синів, страшенно ранило його душу. А в серці його зростало чим раз почуте ненависти до гнобителів невинних хлопців і хоч тіло було немічне, то дух кріпшав та міцнів.

А потому, як батько прийшов до нього, то він питав ся, чому воно так діє ся? Батько лише усміхав ся так якось сумно таї казав:

—Ой небоже! то не копець на сім. Ти ще не за одно дізнаєш ся. Але терпи—наука то така річ, що за ню варт терпіти. Наукою таї лишень наукою і ми хлопи зможемо показати панам, що ї ми люди. А ти не думай, що ті пани то щось таке велике та сьвяте; є ї між ними погань, ще ї яка!

Та мабуть похопив ся, що сказав за багато, таї лише ставав ще більш понурій і вмовкав.

Син роздумував над словами батька і почував у них велику правду; почував, що поміж панами багато погані, що сурдуть ще не робить нікого шляхотним, хоч у школі вчили його протинного. Вправді не казали виразно сього, та все уважали шляхотними тих, що були в сурдутах і далеко делікатійше поводили ся з ними.

І ще одного навчив ся Штефан у школі: навчив ся розрізняти Поляків від Русинів. Він вправді знав ще ї на селі, що є різні народности, що є Поляки, Німці, Жиди і т. д., але сього він не знав, що можна так ненавидіти кого, як побачив, що Поляки ненавидять Русинів. А пізнав те різними способа-

ми. Прям. у школі всі предмети викладали ся по польськи, лише релігія для Русинів, а руський язк для “всіх” по руськи. На руське ходили одначе майже самі Русини, бо Поляки хоч навіть які ходили то лише на те, щоб докучити як найбільше професорови, що вчив того руського. Той сам професор мав ще в Штефановій клясі латину і хоча се був найліпший з усіх учителів, то йому найгірше не вчили ся, докучали, шуркали ногами, кашляли, рипали дверми, а між собою говорили: “E, so taki murga może umieć”.

А зі своїми товаришами мужиками як вони поводили ся! то вже понятє переходило, звідки стільки заїлости та злоби брало ся в таких молодих серцях!

Зі Штефаном не зачиннали такої, бо він був найліпшим учеником у клясі, та за те старались йому все шкодити иншими способами. Приміром, оповідає Штефан який уступ із польської книжки, забуде ся, скаже слово з руська, ого! вже є: “Mareczak nienawidzi polskiego i dlatego chciałby jak najwięcej zrusinić polski język; тут починали ся зараз і дотинки професора і так далі.

Та все так перед ним була ціла кляса “z respektem”, бо його не можна було ніколи зловити ні на неввученій лекції, ні на ніякій поганій пустоті, ні на брехні.

І майже всі Поляки та Жидки хоч ненавиділи його, такі підхлібляли ся “murdze”, а він звичайно збував їх кпинками, що аж морозом тіло переходило, або дивив ся на них протекціонально.

Зі своїми, з хлопівичами і взагалі з Русинами жив по більшій часті в дуже приятних відносинах, з виємком одного чи двох, що їх попросту ненавидів. Се були такі, що старали ся підходити під лад панчикам. та навіть між собою пробували говорити по польськи. Тоді Штефан підходив до них і спокійно питав ся: “А кілька бомбонів дістав ти нині від Жилицького?” Вони вмовкали або зачиннали говорити по руськи.

Коли Штефан прийшов до дому на вакації та оповідав батькови про житє-бутє в школі, то сказав:

—Знаєте, тату, я ще чогось навчив ся.

—А чого.

—Ненавидіти і погорджувати.

—Та кого і ким?

—А погорджувати тими Поляками тай Жидками, що по більшій часті лішюхи і збиткують ся над певинними і слаби-ми, а мені, хоч ненавидять мене, підхлібляють ся; а ненавидіти, то таки тих “наших”, що під їх лад ідуть, під їх думку скачуть.

А батько слухав сього, слухав тай сам не знав що казати: дивно йому було, що за несповна рік його син так дуже розвинув ся, дозрів. Правда, йому було вже поверх чотирнайцять лїт, але як він ішов з дому до школи, то був ще такою дитиною! Оповідав казки про царівну-сонце і розговорював із малою Катрею про те, як про щось правдивого.

—Але видко, що тепер жите, що більше вчать як за моїх часів. Ой бідний, бідний хлопче, навидиш ти сї ще бідн, навидиш! та наплачеш ти сї ще, наплачеш!

У відносинах до своїх рідних, то Штефан ні крихітки не остудив ся; він ще лиш більше, горячійше полюбив їх усіх, рад би був їм своєї крови вточити, як би то могло помогти їх безталанню. А як він мучив ся тим, що вони такі бідні, що Марія у наймах, хоч яка ще мала, аби лише одного рота в хаті менше, аби мож більше ошадити та заплаїти за вікт та за станцію його. О, як він буде паном, як дібеть ся вже раз чого, то озолотить слїди тих своїх найдорожших, то жите їм посвятить!

IV.

Штефан був уже в третій класї. Була зима, та така остра, не знати як її перебути. Сього року був недорід і родичам його тяжко було встарати що місяця тих два ринські, що йому

ще додавали до снх. що собі сам заробив лекціями.

І у них був туск та сум і у нього не весело.

За лекції часом заплатили, часом ні, а треба було і убраться. і їсти, і десь мешкати: А такий уже впріс високий, гей той дубок, тай попросту сказали йому в школі, най склине річи хлопські, бо то якомсь дивно, аби такий велитень ходив мов на маскараду в такім строю, иншім як усі. Ще малий то помістить ся. але такий великан і до того в третій класі, то се чистий сьміх.

Його всі товариші були вже поперебрані.

Ну і прийшло ся ще справляти і нові річи, хоч був іще добрий сардак і штани і чоботи.

А як скидав із себе сардак, то здавало ся йому. що відрікає ся і батька і рідного села і всього лютого, коханого, та думав собі:

—Як то отсе? кажуть що не одежа робить чоловіка. а кажуть ту одежу скидати. стидатись її. Та що? як уже подав ся на пана. то треба панувати!

Гірке було те панованє сеї зими. Нераз у холоді і голоді. з тим біганєм на лекції на другий кінець міста і ще часто за пів дурно: та ще й самому кілька разів треба вчити ся: кувати ті прокляті грецькі формулки. та писати безмірне число препарацій.

— — — — —
— — — — —

Минула третя, минула четверта і пята клєса. Прийшла шеста. Все йшло по давиьому.

Були майже ті самі професори, ті самі ученики. Поляки та Жидки по найбільшій часті так само підхлібляли ся Штефанови. Русини по часті тримали разом зі Штефаном. по часті скакали під польську думку. А Штефан питав їх подібно як колись: “Ти дістав може нині шпорта, або зафундував тобі може який шва, або програв до тебе в карти? Ти видко со-

рому не маси". Пой як вони, ті перекиньчики ненавиділи Штефана! Вони постановили конче ввалити його в біду і то ще в таку, щоб він показав ся зовсім таким, як і вони були.

В гімназії був звичай, що ученики висших клас що року уряджували вечерниці: польські в честь Міцкевича і руські в честь Шевченка. Розуміть ся, що в хоральних продукціях мали брати уділ усі співаки як на однім так на другім, але було звичайно так, що на польськім співали всі, а на руськім лише самі Русини, бо Поляки на той час "діставали хрипку".

Ну, і сього року теж мали устроювати вечерниці Шевченка. Одного дня, якось у половині січня, мали зійти ся ученики і професори на нараду. "як і що" в одній з клас гімназійських о третій годнині. Та між Українцями було умовлено зійти ся троха скорше, щоб децго самим нарадитись, заким надійдуть професори.

Зійшли ся всі, з внімком перекиньчиків, і почала ся та запальна, горяча розмова, що ворушить найзпмайїші серця, впливає надію в найбільше зневірені душі. Але взагалі їх усіх мало, бо ті перекиньчики, ті льокайські душі не поприходили; певно, ліпше вишити де скляночку-дві, ніж прийти троха скорше на спільну нараду, бо тим можна би наразити ся на чальству.

—Товариші!—каже запальним голосом Штефан,—я пропоную, щоби всім тим Українцям, що через злу волю, а не через хоробу на нараді не явились і на проби не будуть ходити, не подавати руки і взагалі мати з ними як най менше стичности.

—Добре, добре—загули.

—Але,—говорив Штефан дальше,—робити з того як най-менше розголосу, не вдавати з себе ніяких героїв і старати ся наводити заблудних на путь правди.

В тім роздав ся голос дзвінка—дзїнь-дзїлїнь, дзїнь-дзї-

лїнь, а вслїд за тим увійшло до салї кількох професорів; запальні розмови стихли, а почалось звичайне, урядове обговорюване точок програми, що мали бути як найльояльніші: нїяких там якихсь “Кавказів” чи “Посланий” ані “Снів”, нїякого співаня тих революційних пісень: “Урра у бій” або “Ой не гаразд Запорожці”. Лїпше отті: “*riękne, rzewne ruskie dumki*”, як “Ой поїхав пан Ревуха”, або “Чи я в лузі не калина була”, бо “*to najlepiej harmoniuje z melancholią ludu ruskiego*”. Хотїли навіть викинути з програми відспіване “Ще не вмерла Україна”, та на се ученики не згодили ся: по салї почали перебігати поодинокі запальні слова, пристрасні погляди та шепти. Ну і професори змїркували, що коли не дозволять добровільно, то будуть примушені вислухати тієї пісні помимо своєї заборони і тим лиш виставлять себе на сьміх, бо навіть не зможуть учеників за те покарати; тож би вже була надто велика “*gorliwość w pełnieniu obowiązków*”. Далї назначено ще, в котрі дні і в котрій годинї будуть відбувати ся проби хорального співу, і професори казали розходитись.

От і потому почали ся ті проби, а перекиньчики не ходять і не ходять, а коли котрий запитав їх, чому? то як самї між собою Українці, звиняють ся браком часу, коли-ж між ними ще й який Поляк, тоді набирають дивної зухвалости і сьміють навіть разом з Поляками кинти собі з того всього.

Раз якось у Штефановій клясі зняла ся про те бесїда, Штефан звернув ся до одного з своїх “приятелїв” і каже:

—Слухай, Корчак, а чому тебе вчора на пробі не було?

—Щож то? чи я маю перед тобою зі своїх справ реляції здавати?

—Не потребуєш зараз гнївати ся; я тебе зовсім спокійно питаю: чому не ходиш на проби? Прецінь у нас усїх доволї роботи, та як би так стали всі відтягати ся від усього, то гарне було би наше жите! А тобі-ж не буде стидно, як вечерок не

вдасть ся задля слабости хору, а в тому і ти будеш винен? Як вам здасть ся, хлопці, як би назвати того і що варт такий, що від загальної справи для особистих інтересів відтягасть ся? Що варт чоловік, що походячи з нації слабшої переходить до міцнішої і ворожої?—І Штефанів голос поступовно піднісв ся а очи дуже горіли.—Слухай, та-ж здасть ся знаєш, чим для нас Шевченко, чим він для нас мужиків, а ти сам мужик цураєш ся його і за той час, щоб хоч що трохи причинити ся до звеличання дорогого імени, ти ходиш із тими панничками, що ненавидять усе що руське, тай забавляєш ся?

—Штефана!—сіпав його хтось за рукав—та дай спокій, не зачінай біди.

Але Штефан не давав спокою і говорив далі.

—Ні, я вже тепер буду говорити всьо, бо йому то вже давно належало ся від мене; і йому, і тим усім перекинничкам. Давнійше я старав ся просьбами, а коли ті не помагали, то кшнами промовити до його розуму. Але те все на ніщо. А врешті нехай уже раз знає, що з такими як він не хочемо мати нічого до роботи і навіть їм руки не подавати-мемо.

—Ох, що-ж то за втрата буде?—сказав злбно сьміючпсь Корчак.

—Втрата чи не втрата, а ти від нині не сьмій називати ся Українцем, іди далі лизати лапи своїм панничкам, бо чесні Поляки та Жиди певно стануть по нашій стороні.

Ну, а Поляки та Жиди так притиснені до муру, очевидно майже всі стали по стороні Штефана і Корчак остав ся сам.

Але се було лише так, для людського ока, бо як тільки павза минула, видів Штефан, що деякі Поляки всьміхали ся до Корчака та казали:

—To widzisz druhu, nie gniewaj się; ty sam wiesz najlepiej, jak my cię kochamy, ale z tym Marczukiem musi człowiek trzymać się zasady: I Bogu świecę i dyabłu świeczkę.

Корчак добре відчував, що сї слова не оправдують їх поганого поступка супроти нього, та не винуватив їх, тільки Штефана. і в його серці загоріло бажане страшної пімсти.

Дні й ночі передумував, як би то так пімстити ся, щоби Штефана виставити в найгіршім сьвітлі. Що-ж? відумати яке тайне соціяльне товариство, або бунт против Поляків, се можна би, але се не була би така месть, про яку він мрив, бо вона не ослабила би поважання для Штефана ані у професорів, ані в учеників. Вона була би тільки доказом ще більшого само-відреченя Штефана для піднесеня духа Українців, а тим самим зробила би з нього героя, якого виправді вигнали-б і з тутешньої гімназії, та все таки поважали би.

Ні! то мала бути пімста така, що власне показали би Штефана яко брехуна і хвалька, і такого собі, зовсім звичайного легкодуха.

І працювала чесна Корчаківська головка, і випрацювала нарешті!

По тім. як Штефана засадили за “аферу” з перекиньчиками до карцеру на дванацять годин, почав Корчак от так часом приходити на проби співу, часом навіть голосно говорив, як то щире промовлене до серця і вітворене очий спасенно ділає на недосьвідного чоловіка. Далі розповідав декому, як то Марчук привів його до унамятаня, а властиво доказав йому, що перекиньчиків ніхто не шанує, та щю кожен, хто бажає остати ся чесним, не стане по стороні перекиньчика, а в данім разі опускає його. І ще казав, що він Марчукови нескінчено вдячний і хотів би з ним поєднати ся, та се дарма, бо Марчук має до нього упередженє.

Отсе все доходило до уший Марчука і він сам наскрізь чесний, навіть не підозривав Корчака за ніякий підступ; думав, що то щира поправа, погодив ся з ним, а в душі радїв, що до вкраїнського гуртка прибув іще один член.

Корчак почав навіть досить часто заходити на станицю Штефанову, щоб разом учитись. Штефан мешкав тепер у одного небогатого емеритованого урядника, що wraz з жінкою та двома малими хлопчиками, внуками, утримував ся з того, що держав студентів на станції. Корчак скоро заприятинив ся і зі старими і з учениками і з хлопчиками. Один із них, Мись, то був собі такий живий, непосидючий, збиточний і страшенно розсіяний хлопчик: "збиточний забудько" звали його. От з ним Корчак дуже заприятелював ся, приносив часом цукорки, розмовляв, бавив ся. Словом, став його найліпшим товаришем.

Одного дня, якось у половині лютого, дістав директор гімназії анонімний лист, що так і так: У вашій гімназії страшна деморалізація, майже всі ученики грають у карти, а коли не вірите, то пішліть яку довірену особу, або і самі підіть на станцію до Сичика; там знайдете в плащі котрогось хлопця "corpus delicti", а на доказ, до чого дійшла хитрість тих ваших вихованків най послужить те, що карти носять у плащах в той спосіб, що розпороюють кишеню від плаща і карти зсувають ся аж на діл. Так їх кількох по кілька карт збирають на цілу талію, а все се в тій ціли, щоб їх ніхто ніяким світлом не міг вилапати.

Директор прочитавши таку вісточку не дуже втішив ся, бо раз, що в його гімназії такі непорядки, а другий, що між учениками, між такими молодими хлопцями, стільки рафінованої хитрости: та не довіряючи тому постановив сам піти переконати ся.

На станції у Сичика було гамірно та весело. Учуть ся хлопці, зійшло ся їх більше, бо у Сичика широка станція, а що пайважнійше, нема "штубаків". Далі—починають потроха дуріти—і бють ся, і співають, а так уже десь девята година, стукає хтось до дверей. Хлопці сміють ся, кричать: "ходи

церемоніянте до компанії” — двері отвиряють ся і на порозі стає — директор.

Хлопці троха змішали ся, бо дивно їм стало, чоґо він від них хоче? вони ж нічоґо незаконного не роблять, бо прецінь учити ся та читати, а часом посьпівати трохи, то хиба не гріх.

Директорови самому якось ніяково стало, так ті хлопці, що їх тут застав, не виглядали на шулерів, та ще таких підступних. Ну, він їх не любив, бо всі вони були “запалені Русини”. та над те ніякого иньшого гріха не було за ними. Але однако прибрав урядову міну і почав їм казати, що дійшло до його відомости, що вони страшно грають у карти, і навіть при собі в плащах носять їх.

Хлопці переглянулись тільки між собою, що отсе таке; та-ж їх тут усіх вязало товариське слово, що ніхто з них, доки ходять до школи, карт до рук не візьме, тож звідки таке підозріне як раз на них упало? тому то просили директора, нехай сам переконає ся, скільки в тім правди; ось тут наші плащі.

І пан директор один по другім обмацували ті плащі та оглядали і не могли нічоґо знайти. Почали вже побоюватись, що виставили ся на сьміх цілого міста, що вірять таким побрехенькам, кли в тім намацали в однім плащі щось твердого, щось такого ніби карту, — одну, другу, третю, п'яту — і заразом утішились і засмутились. Засувають руку в діраву кишеню, зсувають аж на діл і виймають карти.

Czyj to piaszcz? — питають відтак сухим, урядовим тоном. Хлопці підходять один за другим, з дива ледви тямлять ся, а нарешті Штефан як би надломаним голосом каже: “мій”. Очи пана директора засьвітили ся.

— Ах, то ти такий реформатор! А вдає з себе правдивого героя, намовляє до самовідреченя, ганить колегів за найменший поганий учинок, а сам он який! Іще яка страшна фальш, який підступ, яке зіпсуте! Ну, ну, а се що? то карти навіть

значені? То ви, панку, ще й фалшиво граєте? Гарно! А тепер признавай ся, де твої спільники, кого більше втягнув ти в те гарне діло? О, він чоловік ідеї, реформатор, герой! ех, знаю я вас, ви "hoeher strebende Menschen"! Але щоби стільки фальші могло набратись у так молодого чоловіка, то навіть у моїй свій голові не хоче змістити ся. І се ти, такий "добрий син", виправив своїому батькови?!

Штефан слухав з лицем блідим мов стіна та з горючими очима сих важних слів і сказав:

—Пане директор, я слово чести даю, на найсвятійше клею ся, що я не розумію сього всього. То я, що ніколи в житю карт у руках не мав, мав би коли грати? Се мені в голові не містить ся.

—Ха, ха, ха, не містить ся в голові! Ну, та-ж диви ся, є доказ, ти-ж сам сказав, що се твій плащ, а я-ж із твого плаща виймив ті карти. Що-ж маєш на свою оборону?

—Хлопці дорогі,—звернув ся Штефан до товаришів,—може з вас котрій знає, що се, може pomoже відгадати сю страшну загадку?

Але товариші рівно перестрашені і здивовані, як і Штефан, упевняли лише пана директора, що то мусить бути чийсь збиток, або чиясь пімста, бо Штефан певно не грає, за се вони можуть ручити.

Та директор перервав:

—Признавай ся найліпше до всього отверто та покай ся щиро, то може ще вдасть ся що направити, а так то прощай ся, небоже, з тутешньою гімназією. То за багато на одного: і політика, і гра в карти, і ще така облуда, о, абсолютно за багато.

Штефан уже нічого не говорив, бо директор його оправдуваням не вірив; признавати-ж ся до річи, про яку найменшого поняття не мав, не міг і не хотів, хоч знав що се було би

може і вменшило ступінь його вини і кари, ніж таке “правдиво руське”, вперте обставане при своїм.

І пан директор забрали карти та пішли до дому, полишаючи Штефана в крайній розпуді. Товариші пробували його розраджувати, потішали, що все розяснить ся, та Штефан видів, що і в їх серця закрав ся вже сумнів що до його чесности і се ще страшнійшою розпукою стискало йому серце. У хаті, перед тим так веселій, мов би хто вмер, такий сум настав.

А Штефан убрав той нещасливий плащ і пішов до дому. А дорогою тисячі розпучних думок аж до божевілля його доводили. Роздумував та розгадував, за що се? та що се? і дійшов до переконаня, що се певно якась месть, але за що? і хто? того не міг збагнути, хто би міг йому таку страшенну, таку злобну кривду вділати. Перебирав у думці всіх своїх “сердешніх”, але вони всі здавали ся йому і за глухими і за несмілими на таку месть. Щоб таке придумати, треба було не дурної голови. Тут міг би бути один Корчак. Але знов як же можна було його про щось такого підозрівати? Коли б був хотів за що мстити ся, то був би се вперед учинив. А тепер він так покаяв ся, такий став иньший, такий щирий Українець і товариш. Ні! то не може бути! А хто-ж? а хто-ж питала думка і не знаходила відповідн, та спокою не давала.

А потому та страшна ніч! Що він у ній пережив—і вмирати буде, а не забуде її! Ні! для нього вже нема ратунку, йому вже не вірять!

Герой! реформатор!—ганьбить иньших, що на проби не ходять, а сам потайки грає в карти і фальшує! Так, йому вже ніхто не вірить! Він бачить, як батько страшно ридас і каже:
—А бодай же я був не дждав того.

Герой реформатор! Він бачить, як оті хлопці, для яких він був взірцем, яких він дорогою правди, циннічно сьміють ся і кажуть:

—Е, можемо грати! Він і фальшиво грав, а ми прецінь фальшиво не будемо!

Герой реформатор! А з його батька ціле село сьмієть ся, що таку собі потіхоньку викохав!

—Го, го, так му треба! Най би му сі було ни забагало тих миназій; не для хлопа наука! Хлоп як відірве сі від плуга та від сапи, то на пса зійде! То ни дурно кажут: Не дай Боже з хлопа пана! Вікохав си Андрій чічку, що чужі діти обгравала, віховав си паничы!

Реформатор!—О Боже, Боже, Боже!

І він видів бідну хатину і приспу. І видів як він, тай Марія, тай Катруся сидять на лій... І чув, як він розказує їм казку про щастє і що кожен чоловік стрігить те щастє. Кожен! і він стрітить! Герой, реформатор! О Боже, Боже—щастє і він!

А відтак був ранок,—він пішов до школи, та невдовзі вже всі знали, якій він герой! Боже! ті усьмішки, ті ніби то співчутливі і жалібні слова—а в серці їдь!

А ті протоколи—і ті добрі ради:

—Покай ся, поки час, згадай про батька, що з последнего тяг ся, аби тебе до школи послати!

А відтак розійшла ся вість по місті, дійшла до уший тих родичів, що він учив їх снів—і знову ті ради і ті усьмішки.

А потому прийшов батько; (якась добра душа і йому про все донесла): як Штефан одного дня вернув із школи, то вже застав його; батько сидів на лаві такий страшенно сумний, такий...

І не кричав на нього, не ганьбив, лише слези котили ся йому з очий, а уста шептали:

—Штефанчику, на що-сь мені то зробив, на що-сь мені то вчинив? Спвочку, за що?! Тай що ти тецєр пічнеш, спнку мій нещасливий?

А потім той стогін!

—Так ми треба старому, так ми треба! На щом ті від

скиби відривав, нащом ті відривав?! Не для хлопа наука, не для хлопа, не для хлопа!

А Штефан теж плакав, та не сльозами—за великий був його біль, аби його можна сльозами виплакати: він плакав цілою своєю істотою, плач його рвав, розпука серце стискала, та з очий ні одна сльоза не поплила. А він так молив батька, присягав ся на чім сьвіт стоїть, що він не винен, що то певно хтось із мести таке йому виробив; та хто, того він не знає.

Батько ніби дав переконатися, заспокоїв ся троха, та все таки повтаряв:

—Та воно однако таки на моє виходить, не для хлопа наука, не для хлопа.

А відтак пішов батько домів: гарну-ж він вістку до мамі поніс, розрадував серце материнське!

А далі—приговор:

—Коли добровільно до всього признасть ся, то позволять йому скінчити в сій гімназії шесту клясу, відсидіти 16 годин (заплатити 20 рунських) і ходити на другий рік тут до школи. Коли-ж обстає при своїм, то сей рік, з огляду на бідноту батька, позволяють йому ще тут перебути, та по вакаціях не має тут що робити. Сей приговор такий легкий тільки тому, що всі ученики зізнали, що його при грі ніхто не видів, отже як догадують ся, мусів він грати десь по кнайпах “в поряднім товаристві”. Та що сього дійти не можна, отже з огляду на те, що він не деморалізував иньших учеників, засуджуєть ся на таку легку кару.

V.

На дворі була чудова провесна. Подекуди стояв ще сніг, та місцями, де вже просхло, добувалась із землі зелена, молоденька, ніжна травиця. Штефан вертав із школи. Мов ходячий труп виглядав тепер, так його з'їла страшна жура. Сонце так ясно сяло, воробці цьвірінкали, дорогою плила з леду та

снігу стоплена, брудна вода. І сонце відбивало ся в ній і скрашало навіть і ту брудну калюжу. А небо було таке синє та чисте! А в Штефановім серці такий був сум і рознука! Він рад би відси летіти далеко, далеко; втопитись або вбитись, скінчити з собою, не бути—було його єдиним бажанєм. Але ні! умерти безчесним!? Ні! то мусить вияснити ся! Як єсть Бог, як єсть справедливість, то вияснить ся!

В малім городці перед його станцією вже також починала зеленіти ся трава і малий Мись повинюєть свої забавки та укладав їх на муріжку. Укладав і свої образочки. Надійшов Штефан, став і дивив ся. Дивив ся, говорив з хлопчиком, мабуть пригадував собі ті щасливі хвилі, коли то і він міг ще так весело та безжурно сьміяти ся, лише що він ніколи не мав таких гарних образочків. О, отсей більший від усіх—що то? що то? чого Штефан так збілів і немов заточив ся—що то? який гарний, дзвінкий хлопець!

—Миську, ти звідки маєш той образок?

—Хтось мені дав! Згадайте—і малий збиточник сьмішно скривив ся.

—Що? ні? той пан, що ти так його любиш, той такий гарний, рум'яний пан Корчак? А може той чорний Спчик, а може Глицький?

—А що дасьте, як скажу хто?

—Куплю коника.

—Направду?

—Направду.

—Ну, то він, Корчак, і він мені ще багато таких дав, та не скажу де тамті, бо не можна.

Та Штефанови було досить. Схопив карту, вбіг до своєї кімнати, вив мов знесилений на ліжку і перший раз заридав, в безладю вкидаючи слова:

—Боже, дякую Тобі Господи, добрий, дякую, дякую.

А відтак, як угамував ся трохи, пішов знов до міста.

Дорогою забіг до Сичика і просив його йти з собою до Корчака. Пішли.

Корчак трохи здивувався відвіднами в сій горі, та то нічого, бо всяко буває між колеґами.

Штефан приступив до нього, витяг “образець” і каже:

— Диви-но, Корчак, який я маю гарний образочок. Справді! Який то незрівняний дотеп—розпороти чужу кишеню та казати дитині наспати туди таких образочків. Справді, се незрівняний збиток.

Сичик уже покмітив, до чого воно йде і з дива аж зацікавився.

А Корчак то блід, то червонів. Хотів відперти ся всього, оправдувався, навіть кричав та злостився, але Штефан твердим голосом почав говорити:

— Се була невольна пімста. Та біда, товаришу, що не дуже мудро обдумане. Коли захотілось тобі втягнути мене в таку біду, було пождати, поки Мись вкїне всі карти, то тоді може ніколи не булаб вийшла правда на верх. Або знов було знайти когось такого, щоб міг посвідчити, що я граю в карти. Но, розумієть ся, що мені не хотіли вірити, що я не грав, кинули навіть підозрінє, що я грав по кнайпах та порах, та єдиним доказом на те, що я грав, були карти знайдені в мойому плащі. Коли оце я знаходжу таку-ж саміську карту, так само значену і довідую ся, що її дістав Мись від пана Корчака! То значить, що пан Корчак казали йому розпороти мою кишеню і повкидати в неї карти. Ти можеш казати, що ні, що то лише малий щось плете. Але оправдати ся тобі не вдасть, бо чому-ж малий не сказав на кого иньшого, лиш на тебе? О так! тепер я розумію добре, куди то йшла та твоя поправа, та твое каїє! І скажи: за що ти мені се зробив? Ти відновив, що я тобі докучав, що мішав ся в несові річи. Але слухай: ти зраджував нашу справу, ти помагав міцнійшим против слабших, а я того не міг стерпіти. Ну, ти піметив ся на мнї, а тепер най буде так: коли ти будеш відпирати ся

сього вчинку, то копасш яму сам під собою, бо-ж знаєш, що докази проти тебе, і ще друге: що на се, що ти граєш фальшпиво в карти, такі є свідки. Та послухай: наколи ти присягнеш мені, що все будеш іти лише з нашим інтересом, що ніколи не зрадиш народньої справи, то я тобі все прощаю, не буду з того робити вжитку, лише підп, склич нашу громаду та зніми з мене ту нечесть, поверни знов довіре товаришів, і я готов іти з сеї гімназії тай шукати щастя в чужій, так як мені се присудив збір учительський. Я беру матеріяльну кару, звільни-ж мене бодай з моральної. Ну, вибирай.

Підчас сеї мови Корчак страшно мішав ся на лиці. Врешті, коли зрозумів цілу шляхотність Штефанової бесіди, те його самовідречене лише длятого, що йому здавало ся, що буде міг зискати ще одного робітника на нардній ниві, то не знав де діти ся із стиду, видячи таку перевагу противника над собою.

Штефан видів боротьбу, що точила ся в нім.

—Товаришу,—сказав—вибери послідне. Скинь уже раз із себе ту лож, скинь те підхлібство вшшим. Ти-ж знаєш, які вони, ті твої приятелі панички. Ти видів, як відступили тебе в даній хвилі. Я знаю: ти знайдеш у них і ласки і гроші, але поважання—ніколи. А в своїх знайдеш його, коли лише щиро покаєш ся. Ніколи не за пізно на каєне, ніколи не за пізно вернути до праці для народу.

Сичик усьміхнув ся і сказав:

—О, ти повинен бути або ксьондзом або адвокатом, так гарпо вмєш проповідати.

Та Штефан говорив своє далі.

—Я признаю ся, що я може за остро тобі докучав, що не брав на увагу того, що не у кожного відважне серце, що врешті нам дарма бути відважними, коли у нас зпливе кров сто поколінь битих панською нагайкою. Та я хотів власне, щоб та боязнь від нас за гори та ліси втікла і тому може часом переборщив троха:

Сичпк знову сьміяв ся:

—Ану, що ти ще почнеш плакати, тай скажеш, що ти всьому винен. Ану, будемо вдіти. Ти повинен би брати покутну верету, посипати голову попелом, ходити від села до села, проповідувати покуту, жити наче сьвятий та ще вигадувати на себе якісь гріхи.

А в Корчаковій душі йшла страшна боротьба. Бо він не був з ґрунту злим хлопцем, лишень власне йому бракувало відваги бороти ся з міцнійшими, а ще до того була й боязнь бороти ся з ними. Та він уже не раз, не два переконав ся про те, як платять йому ті приятелі за його понижене та рабство і навіть його рибяча кров бунтувала ся против того. Та він не хотів їх покинути, бо тим признав би слушність Штефанови, а на нього був лихий і конче хотів на нїм пімстити ся. Та тепер для нього вже не було виходу: вістрє ножа змірене в груди пившого, звернуло ся проти нього само. Його поганий поступок викрив ся, а врешті і моральна перевага противника була так велика, що він попросту стидав ся своєї малодушности. Видів себе безсплм у борбі з Штефаном, якого велкодущність поборола його, і він постановив, коли й узнати себе побідженим, то принаймі свій підлий поступок закінчити чесно. Мнучи нервово карту в руках говорив перериваним голосом:

—Так, признаю ся до всього. То я все вистроїв. Признаю ся до того і каю ся. Ти правду кажеш, що ті наші “опікуни”... вони мене гласкають, та не шанують і не будуть ніколи шанувати перекиньчика. О, вони страшні, як вони омотують свою жертву ласками, усьмішками, а так легковажать! Вони безгранично підступні, хитрі, а часто навіть підлі. Самі виціпили нам у кров та кість ту служальність, не дали нам розвинути ся, не дають і тепер дихати, а так уміють використувати наші слабі сторони, так уміють лестити ся і так легковажать! А тепер я вже йду; прирікаю тобі з глибини душі, що

покаю ся і сповню все, що менї наказує обов'язок.

Подали собі всі три руки і вийшли. Корчак попрямував до директора. Оповів про все, до всього признав ся і просив лише о свідощтво відходу (бо не хотїв довше в сій гімназії оставати) та о дозвіл прилюдного оправданя Штефана. Директор прирік дати свідощтво відходу, розумієть ся, з потою обичаїв як найгіршою, та на послїдне жаданє не позволив, підозріваючи в цілій афері “rusińska intruże”.

Ще сього самого дня знали всі Українці про цілу справу і не знали з чого більше тішити ся: чи з увільнення Штефана від каря, чи з навернення Корчака. Але властиво увільненє Штефана від каря з боку “висших” не було цілковите: виправді міг оставати в сій гімназії, та за політику таки присудили йому наганні обичаї а тим самим і чесне 20 ринських. Та що було робити!

А Корчак вскорі по сїм поїхав до пньшого міста шукати собі долї; ані Штефан ані товариші не могли довідати ся, що з ним потім стало ся.

. VI.

І знов скінчив ся рік. Були літні, свобідні вакації, які Штефан перебув як звичайно—два перші тижні дома, а далї на лекції у одного священника. Мусїв собі дещо заробити, бо батько чим раз більше знемагав, то й мусїв Штефан часом ринський-два і до дому дати.

А потому знов почала ся шкільна наука.

Біганє по лекціях, дома наука часто в нетопленій хатї, в школі насмїшки та шпильки професорів, котрим він став ще більше ненависним від своєї афери з Корчаком, і такі инші приємности студентського житя. Та все те зносив Штефан відважно; він мав уже лиш два роки до осягнення своєї мети—лише два роки до зданя матури, а відтак буде міг цілий свій час посвятити на студії своєї рідної історії, та буде міг

приготовляти ся до звання вчительського, бо як він казав: доки в нас не буде своїх шкіл, а в них патріотичних учителів, що виховували-б нашу інтелігенцію, доти не буде в нас добра.

Зима. На дворі мороз та вітер, у хаті також зимно. а Штефан сидить при малій лямпині і вчить ся. Ноги від зимна зледоватіли, руки здеревніли, тіло переймає дроз. Він знімає з клинка плащ, накидає на себе і далі вчить ся та читає. Або і без плаща пересидить десь далеко поза північ. Тіло здеревніло, та серце живо беть ся, а голова аж горить.

—То все пусте, все байка; то так любо читати. Те місце таке чудове в Дон Карльосі:

Позволь мені ридать, гіркії сльози лити,
Єдиний друже! Не маю нікого, ах нікого!
На тій великій, широкій землі нема нікого!
І як велике царство батька мого
І як далеко скоріі вітрила
Срібну іспанську флоту хвилями несуть,—
Нема такого місця, сторони такої,
Де б міг я плакати — крім твоєї груди.
Друже єдиний, я сльозами молю,
На найсвятійше тебе заклинаю:
Не відганяй мене із місця того.

—Та ні! воно в перекладі не виходить так гарно, як в устах королівського сина! Він бідняга так бажає любови,

—Як повна глибокого трагізму та скарга на самотність в устах королівського сина! Він бідняга так бажає любови, приязни, а всюди знаходить лише переслідуванє та ненависть, кожний його крок слідають, власний батько ненавидить його.

—О, який-же я щасливий при всій своїй бідності, що маю де серце огріти, що маю таких любих родичів. Чи зможу я коли віддячити ся їм за те, що віддали мене до школи, що

дали пізнати стільки гарного, що дали змогу познайомити ся з творами духа такого Шіллера.

От таке снувало ся в Штефановій голові при читаню, і був би пераз і до рая читав, та ба! завтра треба йти до школи, треба мати голову на карку і сили до біганя по лекціях. Він клав ся спати і засипляв твердим, молодим сном.

Але щось з дому довго ніхто не приходив. Що то такого? Ні пишуть, ні приходять.—чи би не дай Боже яке нещастє? Коби лише скорше до суботи, то мусить навідати ся. Піде сам, хоч як не має часу.

Приходить субота. Штефан увільнив ся на неділю від екзорти, і таки ще в суботу йде дому. На крилах гонить, туга жене, якесь сумне прочутє лиха.

Приходить. Уже темний вечір. В печи горить огонь, на припічку блимає каганець. У хаті несвітський сум. Мати сидить на припічку коло каганця, пряде кужіль тай утирає тихі сльози. Андрійко сидить мамі в ногах тай щось пишляє у книжці, мала п'ятилітня Доцька спить, а Катря вишиває вставки, що пишні та красні, усїлякими взорами та волічками, лише не собі, а якійсь богачці.

Входить Штефан у хату, каже “Добрий вечір”, витає ся з мамою та сестрою і дивить ся за батьком.

—Де дедик, мамко? (він усе ще каже дедик, не може відвикнути).

—Спить, синку, на печи. Тихонько, от боле що уснув. Ой змучив-же сі він тай змучив через оних дві неділи.

—То що такого? Дедик слабі?

—Ой, слабій синку тай нидужий. Вже оце другий тиждень як горить. Вже сі і на смерть віспідавав. Добре, щос прийшов, бо все ті згадує.

—А чому-ж ви мамко не дали менї знати?

—Бо тато не хоче; хотів би ті уздріти, але ни хотів аби

за тобов послати. Каже: най сі вучит, він і без того має доста клопоту на своїй голові.

—Ну, то я хоть тепер беру у сусіда коня тай воза, тай їду по дохтора. Чей Бог дасть, виратує.

Вона гірко розсміяла ся.

—Поїдеш по дохтора! От, якби мав де який крейцір, то дай. аби було чим за похорон заплатити, але ни за дохторами їздити! Ой, ни на нашу то кишеню нараз за пописану цидулку тай за флещину медцепнів десіть срібних увалити. Тай таки й тато сам не хоче. Тай що му вже дохтор поможе? Були коло него вже і Прокопиха і Майрун, були, ни бій сі, ратувалам чим моглам, ни жалувалам їм за лїк і послїдну мисцину муки дати. бо то свїй, прийме шо є, али як найвисший дохтор скаже: уже тобі конец, то нима шо куда крутити. Ни нам правувати сі з Богом.

Хорій пробудив ся від розмови, що з ледви чутного шепоту переходила в чим раз голоснішу скаргу.

—Стара, ти з ким говориш?

—Таже Штефан прийшов.

—А най-же над тобов ніколи ласка Божа не загасне, що-с прийшов. Ходи-ж спнку д' мнї.

Штефан виліз на припічок, укляк на нїм тай став слухати, що батько казав.

—Ади синку, умираю. Тай ми посьлїдна жура була, що ті не виджу. Ой синку, гору-с ми з плечий знєв, най ти Бог заплатит.

Штефан плакав великими, нечутними сльозами.

—А ни плач синку; такий вже час прийшов, тай мус умирати. Синку, гору-с ми з плечий знєв, здойми ще й камїнь. Тежкий той камїнь. А диви, четверо їх лишєю на оту хатчину, тай той Антось аж рве сі до книжки, та нима відки. Ади, дївки підуть у службу, а до Марії уже хоче який приставати, також коваль, на кузню хоче йти. Не дуже він богач, але хоче

її, а она його, тай може мут якос тручети біду навперед себе. Але отой Антось, то також якес удало сі таке марне та біле, а таке охотне до книжки, що ей де! То поможи ти їму де якого кавалок хліба добити сі, чи вже у школі, чи де у лекшим ремеслі,—не покинь його, тай маму не покинь. Ади синку, ни гнївай сі, що ти так голову обтежую, але ти одна моя надія, один поратунок. Обіцїй менї синку, що їх не покинеш; старій не багато треба, от лижку страви, але хлопець? Він тепер ще тут до школи ходить, але відтак... Обіцїй менї—просив, аж молив слабим голосом Андрій.

—Обіцєю вам дедику, присягаю сі.

—Декую ти синку тай прощїй ні і раз, і другий, і третій. Ходи Юстинко тай ви дівчєта, тай прощїйти ні також, докім ще при памєти. Тай Марїї перекажіт, що ї благословлюю тай прощєю. А Штефана слухайте як мене самого, він вам тепер і ред і порєдок і дєдо.

І всі прощали батька і глухо заводили. Лишень Марїї не було; дєсь може на морозї чуже шматє жмїкала, або корови доїла сарака.

А Андрій вичерпаний розмовою з сином тай прощанєм попав знов в безпамятну горячку.

У печи погасло, лише каганець блимав, мама з донькамп заводила, Штефан із страшного болю минав ся, а Андрій час від часу викидав поодинокі слова.

—Нї, я не пес—ви не маєте права. Ой, ой, ой, ратуйте! Сїй син фальшївник? брешете! Си-но-ноньку, не покинь їх слабих.

Потім здавало ся, що вснүв і в хатї всьо стихло, а по годинї Андрій був зимний труп.

Гей не дай Боже, який туск у хату встунив, гей не дай Боже! А то треба було мерця спорядити, побїгти до паламаря за подзвінне, а їх хата на краю села, тай ще до того не дуже їх і сусїди навидїли, бо Андрій небїщик був і зайшлий, і

якийсь таки инший від усіх них. Тай треба було самим мерця нарядити; хто-ж тепер піде деяких людей шукати, тай таки чи прийде тепер хто у такий мороз тільки світ? А завтра неділя. знов те саме, тай гріх такп. як тіло застигне, збіт-кувати його.

І мати з сином сами вбїрали батька; у білу сорочку, у снїв гачі, у білий, писаний кпитар, у чорний сардак. Здало би ся тото в хатї, але він уже більше нічого від них не потрібує, то най лежить як газда, бо собі на то заслужив. А відтак, як уже його файно вбрали тай спорядили та на лавици уклали і руки мов до Оченашу зложили, пішов Штефан, хоч уже була темна нічка, до паламаря тай до дяка, аби дозволили взяти хрест тай світло. До єгомостя, годити ся за похорон, мав іти аж завтра. бо нинї було вже за пізно.

Десь уже коло опівночи прийїс Штефан світло тай хрест, а дяк прийшов перечитати псалтирю.

Світло горїло, мама з доньками заводили, Антоє плакав, дяк монотонним голосом читав псалми, а Штефан каменїв з болю тай роздумував, відки взяти грошиї на похорон.

А завтра була неділя. Так сонце ясно світило, а снїг так блищав та горїв під його промінєм, іскрами-самоцьвітом сшав. Довгою дорогою йшли люди до церкви. Такі вивбїранї та вчесанї, що Боже! Дехто мусїв переходити толокою, тай мпнати Андрїсву хату і мимоволї вступав у ню зваблений світлом свічок, що горїли в пїї. Знак, що був мерлець— годить ся послїдний “Оченаш” за мертву душеньку виговорити тай удовицю з дїтьми потїшити.

— Та не плачте, Юстинко! Пан Біг добрий, не опустить спрїт, тай добрі люди ни опустьт. Тай ваш син уже таки, дай му Боже, панованє, адїт який підкохав сї,—не дає вам загинути.

Але Юстина далї заводила:

—На кого-с її покинув, господарику мій, з діточками маленькими? на кого? Світнв-їс нам гей то сонічко, грів-їс нас, тай зайшов-сї гей то сонічко, у хмарн-с зайшов, тай її звідки порадошкн її поратупочку не маєм.

А сї материнські слова розпаленим оловом канали на синову душу. випікали в нїй знаки, що їїколи не мали гоїтнсь. А сї слова чорною рознукою вбивали ся в мозок. вливали ся у кров. гадокою неситою шли кровіз серця.

—Ой її звідки поратунку. її звідки. Ой Боже, Боже, Боже!

І Штефан приступив до матери, тай лагідними словами старав ся успокоїти її страшний біль.

—Не плачте мамко, таже я у вас уже великий, не дам вам загинути. Тажем дедикови присяг, що вас не покину, тай най мене так Бог опустить як бим вас опустив. Не плачте мамко, бо ще розболите сї, тай що тогди буде з Антосем тай з Доцьков? Хто їх дїзрит, допантрус? Не плачте.

Він отсе говорив, бо так йому казало говорити серце і обовязок. Але що діяло ся в його душі, яка там страшна розпука, який жаль панував, того ніхто не видів, ні не догадував ся. Бо де він не повернув ся, усе чув той слабій, молячий батьків голос: “Не покинь їх слабих”. Він присяг що не покине, і Бог видить, яка щира була та присяга. Але як її вишовнити? Він сам ледви має що їсти та в що вбрати ся, але нехай він не їстиме, неспатиме, аби лише вони не мліли з голоду, аби мати так страшно не ридала, аби батькова душа мала супокій.

А відтак знов зачинав думати, на що батько вмер, і чому він. Штефан, такий нещасливий, що навіть не може жалувати лише за батьком, за тим батьком, що був такий добрий, такий лагідний, а такий нещасливий. За тим батьком, що собі від від уст відоймав, а давав дітям, а давав йому. Бо той його жаль страшний, а Штефан те добре відчував, що той жаль то не

лише за тим, що батька вже нема, що він ніколи вже до нього не заговорить, не усміхне ся, не розрадить, не скаже: “Ой синку, ти ще не одно перейдеш, нім вівчиш сі, але учи сі синку, бо наука то така річ, що за ню варт усе перетерпіти”,— що той жаль і тому, що на його, ще молоді плечі впав тягар утримувати, помагати родині. Та скоро приходила думка:

—І ти можеш ще називати се тягарем! А для твого батька не було тягарем давати тебе до школи, відіймати меншим дітям хліб від уст, а послати тобі? А для твого батька не було тягарем слухати, як люди з нього глузують тай кажуть: “То ще раз дурний! свою сласну кров против себе струнчить, свою власну кість против себе направляє. Він гадає може, що му сі син віддечить, що му лижку страви на старість запевнить. Дурний, дурний! Ой не буде пан з роду віку з хлопомі стояти, ой відцурає сі власний син тата”. Се не було батькови тягарем таке слухати?! Бо хоч він сьому перечив, хоч казав, що його Штефан добрий що не відцурає ся рук, що його виростили та випестили—чи мав він ту певність? Не мав! І се все не було йому тягарем?

—Я поганий самолюб,—казав Штефан до себе і тоді присягав в душі, що радше вмере, ніж зломить присягу дану батькови, радше сконає. Як би він її не дотримав, то його поступок кликав би до неба о пімсту, то його вчинок кликав би о месть усіх отих нещасливих хліборобів. Бо вони не мали ні кришки довіря до панів, до науки, а лише наука, лиш одна вона могла їх двигнути із страшного запепаду, в якім вони були. Та вони не мали довіря до неї, бо виділи, що всі оті їх сини, та кров їх крові відвертали ся відтак від них, ставали їх найгіршими ворогамі, сто раз гіршими від тих таки панів з панів. І Штефан постановляв в душі стовпити обіт даний батькови, хоч би се прийшло окупити житєм, щоб лиш не відобрати ще більше надії на ліпшу, красшу долю у тих нещасливих.

І отті роздумуваня троха успокоїли його. Він ще раз клякнув коло батька, зговорив молитву, поцілував студені батьківські руки тай пішов у село годити ся за похорон тай роздобути відки гроший на нього.

Хотїв позичити з п'ятицять ринських, бо треба і на похорон і грабареві, і на трумну, і на трактament (обід) помертний,—без того-ж не можна—бо в селі назвали-б його (Штефана) лотром, кальвіном, а мамі не дали би спокійно і дороги перейти. Але де тут їх узяти? аж стільки гроший! У кого позичити?

Пішов до учителя. Та тут була така біда, що Штефан на силу зважив ся просити о позиченє йому пяти ринських на кілька день, до першого, заким відбере за лекції або може дістане і стипендію, о котру подав ся.

Учитель позичив, просив лише конечно о скорє відданє “бо ви-ж знаєте, які достатки народнього вчителя”.

В надії, що за похорон дозволить священик аж пізнійше собі заплатити, пішов Штефан на приходство. Священик лише що прийшов із церкви і був в досить лихим гуморі, бо страшенно хотїв їсти. Довідавши ся в яким інтересі прийшов до нього Штефан, почав йому насамперед докоряти, чому ніколи не зайде і “то дуже не гарно аж тоді приходити до свого отця духовного, як хто умре”. Все те говорив дуже протекціональним тоном і мішаниною польського, руського і церковного, що разом мало давати “русской язык”. Штефанови хоч було не до сьміху, таки стало сьмішно з тої “русскої бесіди отця”.

Отець добродій, здасть ся, завважили се і воно не дуже добре настроїло їх для Штефана. Вони зачали розпитувати, як Штефанови йде в школі, казали, що дуже добре, бо вони чули, що він у великих ласках у професорів, що має дуже добрі лекції, часом дістає нагороди, так що собі вже депо і на далі призирає. На переченє Штефана сьому, вони знов

ласкавенько усміхнулися, та казали, що то-ж нічо злого. “лишень коби при тім не забувать на прадідню мову і церков. та не належать до Українцоф, тих лядских запроданьцов”. Далі казали, що за похорон возьмуть вісім ринських, але за те муть ховати в службі. Усе се говорили поволи, розважно, і помимо солодкої усмішки, що безперервно гостила на їх лици, видно було, що сї слова мали Штефанови догучити. Та все те плыло з їх уст так уміло і так гладенько, що Штефан не знав, чи се насміхи чи правда і не міг ні сперечатись, ні противитись їм. Сказав отже лише, що всьо добре, лишив пять ринських задатку, казав, що йде розстарати ще решту і просить, аби завтра рано о осьмій годині зачинати похорони. Атец ласкавенько і зїдливо усміхнулися, пригадили, аби не забув принести решту, “бо Богови на крїдит не служить ся, а вам треба переблагати Бога, бо і ви не мало причинили ся до батькової смерти своєю політкою в школі”—і Штефан пішов.

Які-ж гіркі були його думки, як він вертав з приходства! Він отсього “отца” не знав, бо той ино-що сього року прийшов до сього села, та за те атец його знали яко заклятого “Українца”, а тим самим безвірного, радикала, полякофіла і т. д. А ще до того Штефан не прийшов поздоровити їх преподобіє, коли приїздив на съята, і тим самим страшно образив їх достойність. І їх преподобіє лишень шукали “удобности”, щоб догучити Штефанови.

Удобність знайшла ся, і атец не жалували слів: назвали Штефава і взяточником, ніби не вирост, але от так: вас люблять професори, масте нагороди і т. д.—се-ж до того зміряло! Сказали, що Штефан причинив ся до смерти батька і ще дещо присмного—ну, звісно-ж, сновнили обовязок отця духовного, потїшили та порадували сумного і прибитого. Спасибіг їм!

Натуральна річ, що по сій розмові щезла в Штефана надія, що ніп зажде з заплаतोю, і тому муєів він ще пниї йти до

міста, щоб розстарати гроший на решту похорону, бо тут не було вже де позичити, хиба ще у Жіда, тай то хто зна, чи був би позичив.

Штефан повернув ще до дому сказати, що йде в місто, і пішов. Дорогою ступив до сільського майстра замовити домовину, і далі гнав до міста, бо вже була далі друга з полудня, а він мав ще добрі три милі ходу.

Ішов він тай думав над тим, яке сумне жите мав його батько від коліски аж до гробу, думав, як у тих рідних селах бідно тай темно, думав, який той пін безсердечний і з'їдливий. “Ви причинили ся до смерти батька! Вас люблять професори, маєте наскладані гроші за лекції та нагороди”.

—Аби й ти стілько мав, та аби й тебе так любили!

Але що-ж! як хоче говорити, то що він порадить! Дарма: сильні все гнетуть слабих, богачі бідних! Та треба їх мати, хоч би з під землі, а батькови справити людський похорон. Врешті воно не так для батька, як для матери. Все їй сироті лекше буде, як її газду поховають як належить ся, а не як жебрака.

Прийшовши до міста на свою станцію, спакував “іберцігер”, два томи “Шіллера” і годинник тай пішов заставити. За годинник та “іберцігер” дістав вісім ринських, та “Шіллера” Жид в застав не хотів, “бо то не його гандель”, і Штефан муєв Шіллера продати в книгарни. Гірко було розставати ся раз на все з тим другом, та не було ради. Тими грішми хотів він осушити материнські сльози. Вже аж на другий день ранком вернув назад до дому і провів його і слідууючу ніч знов коло батька, бо заснути було несила.

А на другий день рано приніс столяр домовину, прийшло брацтво з корогвами, прийшов пін і дяк; відтак зложили тіло в домовину тай понесли до церкви. А звідти несли на цвпштар, спустили у глибокий гріб і розлучили Андрія з його коханими на довго, на довго.

З похорону йшли люди одні до дому, другі на “обід” до Андріїхи, тай дорогою різно поговорювали.

Йшли два газди тай балакали.

—Ну, нима шо казати, файний похорон справив Штефан свому татови, ни жьиль шо сі Андрій з остатного тег, а до школи го послав.

—Га, таже добре, що хоть го файно поховав, як го у гріб угнав. Шо то, уважете, дес казали, що Штефан у один час лайдакував, у якіс карти ци у яку віру грав, тай уже го мали із школи віганети, тай так сі тим Андрій заїв, що Господи.

—Ей говоріт; от пуге плинничьи, а я вам скажу, що ми сі видит, що отот Штефан почтивя дитина. Адіт, за усечену сі постарав сам, мама і за нічо ни знала. А за оті карти то я знов чув, що то якіс лиш таке на Штефана набрехав, а потому сі усе вікрило тай ясне стало, шо Штефан чистий гей слеза. Ей уже! ни через него Андрій пішов землю гризти; таке мало его бутн, тай як той чьис приїде, тай авус—нима сі з ким правувати. А ше тот Андрій бідував та гарував, та бідував раз! Але годний був чоловік, ой годний,, а то ми таки усев громадов ни любилим его, ой тай ми ни трохим прислужили сі, що пішов землю гризти. А тому не то було варт дати, ни такий пошынївок.

—Отосьте сі куме обрали за Андрієвого адуката! Шо то годний! Таже ніби я на него ніц злого не кажу, бо на вмерлого ни годит сі нічо зле говорити, але най з Богом спочиває, таки небіщик був як то кажут “ні до Бога, ні до людий!” Ше як був май молодчий, то чессом бувало заговорит до чоловіка, але то таже рідко. А навіть як чьисом упивав сі, то ни по людски, ни у товаристві, але отак сам сьиде, тай як уже пе, то здас сі, шо він хоче сі до непамети залести, а усе сі чинит шо устидас сі тай так борзо тікас. Таже як хочеш сам пити, то озми собі горівки до дому, алп ни пий у коршмі, людьим па

оскому, тай христїнина навіть наперетком горівки ни почи-
стуй.

— Ей говорїт; добре му вже мусїла та біда докучити, як
ушивав сї. тай ни для забави то робив. Він чи такий був
чоловік, устидав сї того, хто сї чысом запиває. Али то як
тук христїнина обїймає, то мус го чысьом заллети. Ой ни
легке він мав житє, ни легке.

— А, бо то уважьнете, то усе так тим мудрагелям. Я все
своє кажу: от тїш сї тим шо маси, біршого ни забагай, ни
будь дуже мудрим, бо то твоя хлопська долї: робя тай жий, а
далї нічо. То ни нашого розуму треба, аби новї порьидки
заводити!

— Ей куме, куме, таже добре вам оце казати, як у вас
повно і в стодолї і в коморї, та як вам сї усе село кланяє,
боєте богач. А то уважьнете, він що тими двома руками заробив,
тай то мав; тай як ни мав думати, де би то, звідки би
хлїба узьяти? Бідний був тай гордий, ни любив нікого за нічо
просити, тай го ни любили. Ой тьжко му було жити тай мусїв
якоє свого сина трохи до сьвіта пхати, гадав, що чей буде
хоть синовн лїпше.

— Повно у стодолї тай у коморї, богач! Ну, а хто-ж ми
оце заробив, як не я самий? Ой робивем як чорний вїл, тай
доробивем сї. Ой ни раз ми сї тьжко прийшло, ни раз треба
було плечї зігнути, але то наше хлопське таке: туди сї гни,
куди тї нагинают. А Андрїй був мудрагель, а то був зүфалий
та фудульний, тай тимој був бідний. А ще потому оттого
хлопчищя у школу посилав, тай остатну дранку заставев, аби
го далї пхати. То ми раз дурний: він умер перед чысом, а
синок вїправив му похорон, тай тїлько го й видко. Шмигне
у то місто, тай певно шо вже сї і ніколи ни покаже у село.
Бо ніби до кого? Знає, що з мами вже нічо не зідре, бо ни
знаю чи сї ще там яка дранчина ціла лишила. Ой заробив
сї старий, файно вівїнував дївки тай файний тестамент зро-

бів жінці. Але за то синок буде великий пан, тай буде файно обдирати тих, чийм хлібом віхований, тай навіть сі у той бік бірше ни подивит, де деді похований. А ну мете видіти. Ой ни дурний би я свого Василья у школи давати, хоть професор радит, тай було би зачого.

—Ну, гуме, ану стрібуйте! А я свого даю, все му може ме лекше йти хоть колис, як мячі. Ой тежка стала земля. тай помаліло її, тежко з неї хліб їсти. А наука, кажут, шо вже певна. А я чомус ни бою сі, шо мій син ни буде мене шпнувати як буде вучений. А як має ни шпнувати, то і ни вучений ни буде. Ану, згадаєте моє слово, шо цей Штефан добра дитина, тай то ніц, шо паном буде. Ану, мете видіти, шо він буде помагати своєму родови, хоть і паном буде, шо не відцурає сі его. Адіт, як він коло мами упадає та просит, аби ни журила сі. Годний панчик!

—Ну, ну, ви вже его і поважбисте! Панчик! Ну, дай Боже, аби сі так стало як ви кажите. Найко ше цей рік Василь сидит дома. Му видіти, ци Штефан буде і далі такий щирий для своєї мамі; як буде, то може ше зважу сі і свого хлопця дати до школи. Може й “пан” може бути чоловіком. Але шос ми сі не здає.

От такі розмови чули ся дорогою, шо вела з цвинтара в село. Одні боронили Штефана та надіяли ся, шо з нього щось великого та доброго виросте, а другі сьміяли ся з тих надій. Кількож то десятків їх дітей пішло вже “у тот панцький сьвіт” шукати щастя-долі, і кілько-ж то з них знаходили те “панцьке щасте”, а цурали ся роду, з котрого вийшли, та стидали ся його! Кілько-ж то робучих рук віднадало від земляньки сьвятої, від отих розлогих, чудових піль, ішло в світ і вертало гнобителями для тих, шо з останнього тягли ся, аби їм дати добру долю! Тяжко їм було вірити в те, чога стількі роки сподівали ся, та воно все їх заводило, ніколи не з’являлось, не справджувало ся.

VII.

Гей, гей, які-ж то гіркі та тужні години настали для Штефана, гей, які-ж гіркі! Треба було працювати від раннього ранку до пізної ночі, геть поза опівніч, немов той віл у ярмі. Треба було змінити станцію, наняти її десь на далекому передмісті, та знов бути на своєму харчі. Лишень що тепер не возили йому з дому, а він сам мусів за все старати ся.

Звичайно перебував ранок у школі, а ціле пополудне на лекціях, так що часто в полудне і не заходив на свою станцію. Та він мусів собі се так урядити, бо за станцію платив лише п'ять срібних і за те мав ще й сніданє (склянку гербати і кавалок хліба) і таку саму вечерю, а на обід (коли було за що) то забігав до одної знайомої міщанки, колп-ж не мав гроший, то обходив ся без обіду.

Лекцій набрав більше ніж звичайно, так що аж до 9—10 вечером мав зайнятий ними час. Лише стільки було його щастя, що дістав стипендію, то міг поплатити свої довги і допомогти матері на переднівку. А по Великодніх Св'ятах було у Марчучки весіле, віддавала доньку Марію за Юрка Процишина. Думала, що буде їм усім легше жити. І на сей раз не завела ся; Юрко був великий робітник і тихий, добрий чоловік, і Юстина потрохи віджила, а на блідім Марійчинім личку засяв навіть усміх та зацвів рожевий румянець щастя.

І знов минув рік.

Знов прийшли вакації, знов Штефан їхав на село на лекції, щоб і гроша заробити і сил набрати ся. Зближалась осьма класа, зближала ся матура. А відтак треба було їхати до далекого Львова, та не самому: треба було брати і Антося з собою, що вже буде міг ходити до гімназії. Гай, гай, які-ж то тяжкі роки ждуть ще Штефана! То-ж треба наперед хоть що троха гроший устарати, бо нім дістане які лекції у Львові, то стипендія не на довго встарчить на жите для двох хлопців.

Минули вакації. Проїшли дуже любо та мило серед чу-

дової підгірської природи та читання добрих, займаних книжок. Ночі були ясні, зоряні і немов би вгорнуті в біло-синій серпанок. Здасть ся від світла місяця та від блакиті неба вони мали таку синю краску. Чудові ночі! повні мрій і снів, повні якогось несупокійного, любого, палкого очікування на щось незвісне, таємне, що огорне цілу душу і серце, що забере цілу істоту в полон на віки!

З такою розбурханою уявою, з дожидаєм чогось непевного та солодкого вернув Штефан з лекції до міста і почала ся знов шкільна наука та бігання по лекціях. Сього року мав їх три: дві у своїх давних учеників, одну нову—у канцеляриста судового. Вчив там хлопця з четвертої класи, великого пустяка і завадяку. Але канцелярист платив сім гюльденів, мешкав недалеко Штефана, був ніби Русин, тай якомсь терпіло ся.

Ще чомусь терпіло ся, ще щось тягло непереможною силою до того дому. Отим магнетом то була гарна пасербниця канцеляриста. Ліда. З першим поглядом на неї здавало ся Штефанови, що все оте чудове, незнане, палке, все, чим мрів і жив спх вакацій, злучило ся в ній, і Штефан зовсім потонув у тім новім, солодкім чутю.

Канцелярист мав пятеро дітей, а зглядно своїх рідних лиш троє, бо двоє найстарших, Роман і Лідія були його пасербами, дітьми його жінки з її першого подружя з п. судією. Той одначе скоро помер, бо вже по шістьох роках життя з нею, а з гарною, молодою вдовичкою оженив ся пан канцелярист, що давно, бо ще з молодих літ любив ся в ній. Вдовичка вправді мала вже двоє “ангеликів”: пятилітнього Романа і дволітню Ліду, та се не відстрашило його, бо вдовичка мала капіталик полишений їй небіщиком судією.

А пан канцелярист колпесь був гарний, чорноволосий мущина, з чудово фризаним волосем, все усміхнений, веселий, все по моді убраний, з пахучим цигаром у гарних, весело закросних устах. У голові було в нього пусто як і в кишені, та

про те був львом маломіських салонів, і пані “дуріли” за ним. А він грав ся з ними мов котик з мишою, одного дня з одною, другого з другою. Залюбувати незалюбував ся, бо міг і без того обійти ся, а врешті любив ще у своїх молодих літах, от так двацять, двацятьдволітнім хлопцем у своїй такі сусідці, і хто зна, чи не через оту любов вивансував аж на канцелїсту. Отсе було так:

Він був сином священника, однаком, рознеченим мазунцем. Спершу не давали його до школи, бо мамуня бояли ся холоду та голоду для свого Ясуня, а татуньо знов українофільства, радикалізму та ще пньших “ізмів”. От, має час ще того всього навчити ся, тай Ясуньо засидїв ся дома щось аж до дванайцяти літ і навчив ся лише трохи писати та читати, крім того гарно вбирати ся, погорджувати мужиками, гарно свистати, потроха грати в карти та хилити горілочку, як тільки була до того спосібність.

Гай, гай, який Ясуньо вже великий, а підписати ся гаразд не знає. Біда! хоч нинїшня школа до нічого, хоч певно в нїй радикалізмів, демократизмів та всяких пньших чортівських видумок. Ну, і повезли Яся до школи, з бідою захвали до третьої нормальної. Стид! хлопець як явір і лишень у третій штубі.

—Вчи ся Ясуню, не роби мені стиду! А ти-ж мав би бути гіршим від отих хлопських синів? Учи ся, то куплю тобі нову краваточку і рукавички, оті знаєш, що тобі вчора так подобали ся.

І Ясуньо нїби вчив ся, з трудом переліз через дві нормальні класи, з трудом здав вступний іспит до гімназії і почав ходити до “лацінських” клас, як мати називала гімназію.

На щастє батькове нїякі ізмн Яся не чіпляли ся. бо ті, що були їх пропагаторами, до “випуцovanого” паничка навіть не наближали ся з голошенем своїх ідей, бо уважали, що

в “шпортїї” нічого доброго, правдивого не може сидіти, то й шкода слів. Врешті і він сам не зближався до них, такі у них були великі, червоні руки, “прості” лиця, незграбно вшиті одія та чоботи; хамщиною аж пахло від них.

Не то, що оті “випуцвані” Адашки, Тадзі, Болесї, та ще різні панчички. Він був з ними “guter Freund”, так вони казали, бо платив їм тютюн, цукерки, часами пиво, возив на суті празники попівські, а вони хоч “Поляки”, любили часом бавити ся в демократів, та любили “*te stara staroruska gošcinność*”. Чому ні? І йому було з тим добре, й їм, то й були приятелями. Оттак Ясуньо мав уже двацять літ. і був уже в пятій чи шестій класї. Все йшло по давньому—дуже гарно: Ясуньо мав гарні ґарнітури, біленькі ковнїрчики, шовкові краватики. Глясе рукавички, ходив до школи, мав між панччами приятелїв. не любив хамства, бігав за паннами, чудово кланявся і гуляв. Все йшло чудово і Ясуньо вільний від усяких “ізмів” уже наперед подавав надїю, що як високо літає, так ще висше сяде,—коли ба! надїс дїдько у те село, де були родичі Ясуневі, нового учителя, старого, спрацьованого, збїдованого з купою дїтїй і довгїв. Один його хлопець був навіть Ясїв колеґа, та він з ним не товаришував, бо від того хоч не дуже “пахло хамщиною”, та за те не мав і він ні гарних ґарнітурів, ні білих рук, то що-ж йому за дїло було з ним товаришувати.

А в того бідняги учителя було ще крім того сина пятеро дїтїй. По найстаршїм, що був уже на “своїм хлїбі”, йшла вісімнадцятилітня дївчина, що в нїї шалено залюбив ся Ясь, далї йшов хлопець, власне колеґа Ясїв, відтак дївчина, хлопець і знову дївчина. Біда була страшна, часто приходило ся і без вечері йти спати. І родичі були-б раді хоч одного рота менше мати в хатї, і ждали якого будь жениха для своєї Мілі, гарної, чорнобривої дївчини. Вона також рада бї була вступити ся з дому, бо видїла яка біда—хоч вона зовсїм не була з тих без-

душних, безідейних жінок, що там видять щастє, де роскїш та достатки, ані з тих забитих, тупих голов, що йдуть куди їх трутити; тїльки що нею кермували безвідрадні обставини, і вона тут абсолютно нїякого голосу не могла мати. Тепер трафляло ся їй “велике щастє”—старав ся о неї пан судїя, виправдї вже сивий, зломаний житєм, та добродушний, тихий чоловік. І вона постановила, хоч серце не дозволяло, здрїгало ся на те, коли лише судїя формально освїдчить ся, прийяти те несподїване щастє, бо нема чого чекати. Та були хвилї, коли її серце зводило з розумом тяжку борбу, бо воно було—те шалене серце!—воно було для Яся. Шалене! і що воно властиво видїло на Ясеви і яку будучність ворожило собі?

Але воно ані ворожило, ані саме не знало, що видїло; воно лише любило; отою першою, молодечею, горячою любовю любило чорні очі, румяні уста, стан гнучкий, високий. Чому нї? любило й ті елегантні, гарні убраня, і ті панські та шпковні рухи. А в такому гарному тїлі мусїла мешкати і гарна душа, дарма, що люди инакше говорили. Та вона мала одну з тих натур, що всі людські хиби старають ся устраведливити, виправдати. Вона представляла собі, що він не єсть з ґрунту таким бездушним, що то всьому винно його вихованє, що колп-б на нього благодатний вплив, то з нього вийшов би найкрасший чоловік. Вона вірила в те і довгими вечерами снувала непересновані мрії о тїм, який би то він став під її впливом. О, бо то певно, що змінив би ся на лїпше, вона-ж знає, як він її любить. А знала се вона з його палкого зору, з його горячих листів, що їх знаходила в книжках, котрі від неї зичив, знала з того, що він навіть змінив потроха свою пишну та зарозумїлу вдачу і красше відносив ся до людей. Впрочім вона не приймала листів від нього, заборонила навіть говорити з собою та приходити до неї. Вона-ж була вже майже нареченою другого, в кождому разї “панна на відданю”, а він—студент з шестої класи. Ха, ха, ха! Та про те довгими

вечерами вона таки мріяла про нього, очима своєї душі вдвляла ся в нього, любила ся ним.

А він шалів. Поїхав з вакацій до школи, та замість учити ся, укладав пляни пімсти на тім поганім судії. А тим часом його кохана вийшла за муж і поїхала з своїм чоловіком у якесь далеке місто. Тоді почали ся для Яся правдиві дні шалу. Моральних підстав у нього не було, був самолюбом до найвищої степені, а такого і любов не була в силі убагородити. Шалів доти, аж таке виброїв, що вигнали його з гімназії одної, відтак другої, третьої, в четвертій уже не хотіли прийняти, і Ясенько подав ся на пана. Любов уже вивітріла йому з голови, і тепер уживав в цілій повні житя. Сидів собі дома, їздив по сусідах, завертав паннам голови, а при тім робив грубі довги. Тато платив довги, доки платив, а далі видачи, що сьому кінця не буде тай що врешті треба, аби син мав який хліб у руках, поїхав до міста старати ся для сина о яке місце. І пан Ясь авансували спершу на писаря, троха-троха устаткували ся, здали з тяжкою бідою іспит на канцелісту і почали урядничувати. Розуміть ся, жили понад стаи, і тато все мусів витрясати кишені, щоб платити за одну приємно проведену сном ніченьку при зеленім столику, або в товаристві веселих дам. Воно різко графляло ся.

Далі—родичі повмирали і пан канцеліст бавив ся по душу. Коли наробив заботою довгів в одному місті, то подавав ся до другого, а своїм вірителям вишлачував піби по два-три гульдени місячно. І так якоесь жив собі. Нарешті доля привела його в те місто, де жила колишня його любов, тепер уже вдовиця; чаруюча і богатька пані судїха. Він переюхавши, що в неї грошки, забажав з нею оженити ся, змінив троха свій дотеперішній, гуляюий спосіб житя і таки дішнав svojого. Несповна в рік по смерті першого чоловіка вона одружилася з своїм давнім ідеалом Іваном Херським.

Отсе не значило, щоб вона свого першого чоловіка ненавиділа, або була дуже нещасливою, тай тому так спішилася з весілем. Лишень так стало ся тому, що Івася любила душею та серцем і сьвято вірила в те, що він через любов до неї жив так погано до тепер, що він знов почне провадити таке жите, коли вона зволікатиме з вінчанем. Що він їй жите змінить на рай, що малому Ромкові конечно треба якої сильної мужеської руки, коли хоче з нього щось путнього мати. Словом, чудово вмів грати на всіх сердешних струнах її душі і вона, молода та гарна жінка, мов ясне літо, одружила ся з ним.

Деколи докоряло їй сумліне те, що вона так скоро після смерті першого чоловіка вже з другим вінчасть ся, та дарма; вона так бажала щастя та любови, а зглядно бажала сама любити, бо-ж і перший її чоловік сердечно її любив. Та вона того лишень поважала і шанувала мов батька, а горячого чуття любови не могло пайти ся в її молодому серці для того старого, зломаного, прибитого житем чоловіка. Вона була йому вдячною, вірною жінкою, та більше по над те нічого. Він знав про се і змираючи сам просив її, щоб одружила ся з ким захоче, тільки нехай і потім любить його дитий. Просив також, коли Романови буде 21 а Ліді 17 літ, передати їм листи, що їх лишив для них. Грішми, що їх полишив, вона мала довільно розпорядити. А вона, виходячи за Херського, хотіла вложити ті гроші на імя Лідіне, та Херський так гарно вмів їй витолкувати, що то ще завчасно розголошувати, що Ліда богачка, що ліпше коли люди не знають о тім, що дівчина має гроші, що й по шлюбі (як колись прийде що до чого) можна посаг виплатити, що вона хоч і не зовсім згоджувала ся з тим, таки ще зволікала “з оголошуванем, що її доня богачка”.

І почали вони жити. Спершу жили дуже добре: Міля вивчала ся любовю, а Іван удавав що впиває ся, і було чудово. Романа і Лиду любив Іван “немов своїх”, доки не мав своїх.

Та як прийшли свої “то чужі” пішли в кут. Свої, гарненькі діточки Ціночку (Станіславу) і Бобика (Іванка) таки вже не знав де й помістити. Називав їх паненятами, короленятами, а Романови та Ліді часто випоминав їх “хлопський” рід по батькові. Словом, робив тепер страшений розділ між дітьми, і тим будив у одних погорду, у других ненависть. Ціночка і Бобик докучали старшим як тільки могли; Ліда плакала тоді, та Роман не давав ся.

Отсей хлопець, то був “утраплінем” п. Херського. Ще то було мале, а сьміло вже мати свої погляди та думки, сьміло відповідати гордо та гордо ставити ся. Кілько то п. Херський муїли собі напсувати крови з ним! Бо той упертий хлопчище ніколи не хотів від свого відступити і п. Херський часто муїли уживати до нього свого кулака або бука, не жаліючи вже тоді труду. Але й се не багато помагало.

Воно будило лише у хлопця неописану ненависть до всякої влади і старшованя і він пераз навіть сьмів казати:

—Не штука вам збиткувати мене, як ви батько, а я спв, як ви великий а я малий.

За сі “горді” слова діставав Роман звичайно в двоє більше, і або вмовкав (але то рідко) або “оправдував” ся помімо всього дальше, аж доки не надійшла мама, не ставала з сумним лицем коло них і не почала плакати. Вона бідна сама не знала, що почати; хоч слухність часто була по стороні синовій, та як її признати? таж тим ослабить уже й так невелику повагу сина для батька. Знов-же кричати або гнівати ся на сина вона також не могла, бо чула цілу несправедливість такого вчинку. І вона плакала. Отсе була її одинока розрада і поміч. Син бачучи її слези вмовкав, бо сліз материнських він не в силі був знести, позволяв навіть вітчмови без опору бити себе, а потому йшов де в темний кут, щоб ніхто не міг його побачити, і там давав волю своєму обуреню. Затискав з пересердя кулаки, кусав собі уста аж до крови, та ніколи не

плакав. Ну, отсе, розуміть ся, ще лише збільшало його вину в вітчимових очах: називав тоді Романа завзятим гайдамакою, непокаяним грішником і т. д.

Як Роман уже був старший, у висшій гімназії, то отся ворожнеча трохи притихла. Роман навчив ся добре маскувати ся; коли вічим був у хаті, то навіть мало коли відзивав ся (взагалі дома був дуже маломовним), вчив ся добре, хочаби уникнути всякого випоминання ласкою і т. д. і якось ішло.

Житє Лїди було далеко тяжше. Вона була страшенно вразлива на кожде прикре слівце, дуже ніжна, а до того безсила напруги своїх молодших сестрички і братчика, що не мали більшої приємности, як доводити її до плачу. Часто приходило між ними до бійки, та з неї виходила Лїда побіджена і ще до того кричали на неї, що вона старшує та збиткує молодші діти, що в неї хлопські інстинкти, що вона повинна уступити, бо вона старша і т. д. А по сїм усїм вона не мала що казати, лише плакала. І тоді казали, що вона злісниця яких мало, коли зі злости плаче.

І відтак вона уступала для сьвятого спокою і для того, що її ціла душа бунтувала ся против поганих сварок та лайок.

Та часто з нею дровичи ся в безглуздій, безмилосерній спосіб. Вона над усе любила музику; у них був фортеп'ян, що батько (за мамні, а взглядно Лїдині гроші) справив для своєї Цїночки. Але Лїда не вчила ся грати, бо “то не для неї; у неї надто практичне успособлене, а до музики треба мати почуте поезії в душі”. Та часом удавало ся їй піти незамітно до кімнати, де стояв фортеп'ян,—звичайно вечером, як усї були на проходї—і грати собі. Спершу оте гранє, то було пробуване клявішів. потому троха навчила ся вигравати пісеньки, а далі й мелодії, що кублїли ся в її душі, та так і просили ся, щоб їх виграти, виспівати.

Оті мелодії були звичайно такі сумні та безнадійні, що не могло в голові помістити ся, щоб то їх могла грати п'ятнай-

цятилітня дівчина. Часом однак се були пісні, що аж проймали своїм жаром та полум'ям, своєю жадобою життя та любови. Най би лишень одна-одніська людина, байдуже чи молода чи стара, чи жінка чи мужчина, най би лише одна людина любила її всею душею. розуміла її, віддала їй усе своє серце! Та дарма! Отсеї людини не знаходилося; свої не любили її, бо вона наче-б не належала до їх родини, так ріжнилася своїми поглядами та уподобаннями від них; чужі не любили, бо вона була скрита перед ними, бо взагалі боялася всіх людей. Вона на цьому світі нічого немала свого крім мелодій, що в хвилині коли творилися в її душі, наповняли її неземним щастям. Та графлялося, що в такі хвилині входив до кімнати Бобик або Ціночка і тоді починалася знову колотнеча: випоминане хлопського роду, невихованя, мужицьких інстинктів і взагалі всього, що лише могло Ліду болючо вражати, а все те тому, що сьміла діткнути ся фортепяну "Ціночки".

Одно, що їй полишили та чого не збороняли, се були книжки, котрими вона зачитувалася до нестями, вишвала ся ними.

Правда, оті книжки були її найбільшим щастям, але були й бездонним горем. Вони навчали її любити правду і добро, бажати щастя і волі, світла і науки, навчили любити поневоленних та темних братів, домагалися від неї праці для загального добра народу, а тут вона навіть не все сьміла говорити своєю рідною мовою, бо пан канцелярист не любив того і звичайно казали:

—Певно, можна чого добити ся, коли рідні діти перешкаджають у кар'єрі. Та дарма! ми сього не змінимо, не час грати ролю патріотів, як голод та вітер свище по хаті..

Щоби "добити ся чогось", пан канцелярист вели давню політику. Прим. ходили всюди, де знали, що можуть найти "вилливих людей", фондували напитки, часом програвали ся в карти, а коли жінка відтак плакала та просила, щоб не копав їм самохить гробу, він казав:

—О, Боже, як то тяжко, як ніхто не розуміє чоловіка. Та-ж я се лише для вашого власного добра роблю; хотів би “до чогось добити ся”, а ти-ж знаєш, що хто мастить, той і їде. Треба з людьми добре жити, не забувати про них, робити для них те, що їм миле, то й вони про тебе не забудуть! Що-ж? коли з вами годі! Ти прийдеш до товариства, то сідаєш де з боку, або починаєш розмову з якою канцелістиною або учительовою, замісто щоб підійти до пані сендзїни або комісаревої. А та твоя донечка Ліда! Молодий совітникович бавить ся з нею, старає ся о її згляди, а вона корчить міну королівни та починає бавити ся в патріотизм: веде розмову по руськи. Власне! час бавити ся в патріотизм, як батькови в кишнях вітер свище! Але тому всьому винен Роман і ті його прокляті книжки, що перевернули Ліди голову. Перше була дитина як дитина, говорила як “образованим” людям пристойть, а тепер? Содом і Гомора! Вона хоче Русь будувати! Та я їй ті мрії вибю з голови! Коби до другої зими; як почне бувати на вечірках, балях, а залюбить ся в якім гарнім Ляшку або поряднім Русині, бо ті найбільше припадають до вподоби молодим паннам, то відхочеть ся їй патріотизму. Для дівчини найбільший патріотизм—чорні вусики та палкі очи!

Вправді послідне твердження не виходило дуже рішучим з уст пана канцеліста, бо й совітникович був гарний хлопець і мав чорні вусики, а Ліда таки бавила ся “в патріотизм”, та се було лише на вечерницях, а балъ то иньша річ і пан канцеліст усе ще не тратили надії.

Оттаке то було житє Ліди. Не мала не то щирої, але навіть такої душі, щоб хотіла її зрозуміти. Бо з матірью у неї були дивні відносини: вони розуміли себе, та без слів, наче бояли розкрити одна перед одною цілу глибіню свого горя, щоб не причиняти собі ще більше болю.

Але Ліда любила і всіх иньших своїх рідних, бо виділа, що вони часто докучають їй так, а й самі не відчувають цілої

погані свого вчинку, а прецінь лише сьвідому провину зовемо гріхом. Врешті її серце любило цілий сьвіт і всіх людей, лише чуло великий жаль до них, що не розуміють, чп не хотять розуміти її.

З одним Романом могла щиро говорити. Та й то не все. І він часом вписьмівав її, називав мазгайкою, бабою, що не має ніякого характеру, як може ще любити того вітчима і того Бобика та Ціночку. Казав, що він не розуміє, як можна бути такою слабою як вона і дати по собі їздити, як кому захочеться.

Тоді вона оправдувала ся кажучи:

—Ти правду кажеш. Я вмю лише любити і більше нічого; і я така слаба, що та любов нічим більше не вмє оказати ся, як лише в чутю.

—О, ти мусиш змінити свою натуру і вірити більше в свої сили, бажати більше від життя. В тебе чудовий матеріал на чоловіка, лише ти за слаба, щоб використати його. Отряси ся з тої слабости, бунтуй ся, не піддавай ся, будь сильною.—та-ж лишень сильні мають право до життя: отсе тям собі. Вчи ся сама на себе надіятись, сама собі помагати, бо ніхто тебе не поратує в прикрій хвилі—нині сьвіт не такий.

Взагалі Роман мав на неї великий вплив: будив її з отупіля, в котре була попала ще з ранніх літ під впливом гризот та криків та лайок. Та Роман мав свої інтереси, занятя і вона звичайно бувала така сама-сама, що її аж ляк збирав. Властиво коло неї крутили ся різні люди, дома в них було все гамірно, весело, бо пан канцеліст любив веселе товариство, та поміж тими всіми людьми не було в неї щирої душі.

Коли в сімнацятн роках скінчила школи, то її жите з того часу стало ще прикрійше. Романа не було дома, бо здавши матуру поїхав до Черновець студіювати права і лишень часом листом переслав відомість про себе, а вона цілі довгі, сумні дні пересиджувала дома занята шитєм та домашними робо-

тамн, а в голові снували ся думки одна за одною, одна за одною, а кожна прикрійша, а кожна сумнійша. Та все-ж таки ота душевна мука була ще нічим в порівнаню до мук, які переносила вона по перечитаню татового завіщання. Було се вскорі по скінченю школи, їй було як раз сімнацять лїт, як мати передала їй його.

VIII.

Був вечір. Вона сидїла сама в хатї, при столї, на котрому горїла лямпа; її голова під тяжкою вагою слів, що їх читала, хлила ся все більше та більше в низ.

“Дорога моя доню Лїдочко, пісенько моя!

“Нас лишень двое в цілій хатї.

Ти така малесенька і гарна, тихесенько спиш у своїй колісочці, а ангел супокою нашіптує тобі чудові сні, бо так весело всьміхавш ся. Яка то ти будеш, як меш читати отсі стрічки, що пише до тебе твій незнаний батько? Чи будеш і тоді так весело та безжурно всьміхати ся, чи може сум та тоска ляжуть на твое біле чоло? Здасть ся, що тобі тоді знайома вже буде жура-тута.

Жите тяжке, терниста стежка житева і чоловік мимоволї вчуває полекшу, коли знає, що смерть зближаєть ся, щоб перетяти житеву нитку. Жите тяжке, а я вже такий змучений, ослаблений, зломаний ним, що менї зовсім не тяжко з ним розставати ся.

То був хмарний, осінний день, як мене, вже досить великого хлопця, відвезли до школи. Я був селянський син, та про те в школі не йшов гірше від пньших, тільки що з моїго знаня все були професори незадоволені, все мали щось дорікати та докучати. Колеги також не дуже мене любили, бо тоді “хлоп” у гімназії був ще рідкість, і те-ж де лише могли старали ся дати менї відчутти свою виспїсть. А я такий був слабкий, що мимоволї старав ся йти під їх лад, наблираючи панських манер та укладу. Хотячи вже таки ні в чім не від-

ставати від “панпців”, я в шестій класі записався на танці, дурів так як і панички, брав участь у всіх їх комплетах та бібах.

Часами гризло мене сумління, що тяжко запрацьований батьками гріш обертаю на пусті гулянки та забавки, та родичі були богачі, а нас було лиш троє дітей, і я не в силі був відречи ся такого життя.

На тих танцях я познайомився з п. Вандзею і цілим жаром першої любови полюбив її. А вона, здавалося, також мене любила, (коли можна говорити про любов у штирнацятилітньої дівчини) казала що буде ждати, нім дібує свого хліба, а тоді поберемося, і я був немов у раю. Її родичі також не були тому противні, а я дурний з утіхи шалів, учився мов божевільний, хочаби добити себе скорше свого становища, щоб бути на все разом зі своєю улюбленою.

Що я для тої любови не посвятив?! Я відрікся тоді майже своєї рідні, бо й Вандзя не любила “chłórow”, та зміла се так гарно мені виложити, що я майже не почував цілої погані свого вчунку. Далі: я мав з давніх днів потяг до літератури, особливо до поезії, хотів іти по скінченню гімназії на філософію, та панна Вандзя воліла правників, “бо ті професори гімназіяльні то звичайно диваки”, і я пішов на права, хоч сам не мав до того найменшої охоти.

Та про те я в свій час здав два перші правничі іспити, заробляючи при тім важкою писаркою на прожиття у Львові; до товариств руських не ходив, щоб “не паразити ся”, відрікся всього для щастя—мати її своєю жінкою.

Тямлю мов нині.

То була зима, я приїхав на різдвяні свята до неї, летів до неї мов голуб до голубки, і застав її з якимось гарним муциною в салоні. Вони сьміялися та премило бавилися, одначе видно було, що їй більше ходить о нього, як йому о неї. А він був молодий та вже славний лікар.

Коли я ввійшов, вона привитала мене дуже сердечно і моя зависть і сум, що зараз при вході огорнув мене, розвіяв ся наче дим. Я ще й ганьбив себе в душі, що сьмів її підозрівати о певірність. Шалений!

А ота її сердечність для мене була уживана лише на те, щоб розбудити в нім заздрість. щоб показати йому, що вона о нього не стоїть, що обійдець ся і без нього; а ота її сердечність була рахована на те, щоб він почав бажати мати її своєю, бо звісно, що все того забагаєць ся, чого не можемо осягнути.

І по що я шалений пишу отсе до тебе? Чи тобі невинній зрозуміти цілу погань її вчинку? О, жите важке! Учи ся, пісенько моя, яке воно важке, учи ся і піколи не грай з чужим серцем. То страшний гріх так безпощадно руйнувати чоловіка, його щастє, віру в людей, сьвяті надії. Правда, ти не будеш такою?

Але слухай далі. Отак та сердечність для мене тягнула ся через цілий час мойого побуту на сьвятах. Ота сердечність була вже така сердечна, як ще ніколи, і я радий, прерадйй поїхав із сьвят до Львова, щоб працювати далі для моєї Вандочки. Та щось моя Вандочка довго не пише, от хіба по кілька слів, правда, сердечних, і я знов успокоюю ся і знов учу ся. Коли отсе в мясниці дістаю великий, отворений лист: запрошенє на шлюб моєї коханої. Шлюб девятнадцятого, а дістаю запросни двадцятого.

Боже мій, Боже, як страшенно я тоді терпів, як безмірно, безнадійно! За що це мені? питав я, і кляв усьо, всьо на сьвітї; тоді у мене нічого сьвятого не було, бо вона не моя, не моя, не моя! — — —

Коли я тепер застановлю ся над усїм. то приходжу до пересьвідчєня, що мене спїтвало лише те, на що я заслужив, що її зрада була карою за мою зраду свойого народу, своїх родичів, і врешті всього, що кожному чоловікови повинно бути найдорожшим та найсьвятїйшим. Що врешті її провина про-

тив моєї то ніщо. Та тоді я сього не думав, а хоч і часом десь у закутніє серця вставав докір, то я мав на свою оборону: “Але-ж я їй усе в жертву приніс. Своє сумління, свою честь, найліпші частинки душі!” І я шалів з розпуки!

Дістав запаленя мізку, на своє нещастє видужав ніби, та попав у страшну апатію. Мені було всьо байдужне: міг собі сьвіт завалити ся, або стояти, могло сонце сьвітити або й згаснути, міг я жити або вмерти, отсе було мені все одно. Вона однако не буде моєю, навіть душа її не належить до мене. Все одно, байдуже!

Я перестав навіть учити ся, опустил ся зовсім, от часом хіба сів та писав дещо. Се ще мене потроха займало. Не дуже вони мудрі, ті мої поезії, але може ти цікава, то слухай:

Ні, не бажаю я
Ні смерти, ні життя!
Бо я і сам гаразд не знаю,
Чи ще чого в житю я забажаю.

Байдуже те мені,
Чи жити-му, чи вмру,
Чи вмру і враз про всьо забуду,
Чи жити-му і мучити ся буду,
Байдуже те мені.

Було колись і я бажав,
Було колись і кохав.
Та доля лютая сказала:
“Ні! не для тебе роскоші життя-”
І всьо, що було любе, дороге
Вона взяла і відібрала.

Колись для мене зорі сьяли,
Дівочі очі мов зірки ясні.
Колись до мене усміхались

Уста чудові, чарівні.
 Та доля лютая сказала:
 “Ні, не для тебе радощі життя!”
 І всьо, що було серцю дороге,
 На віки відібрала.

І ще одна моя поезія з того часу спусть ся в думках:

Минуло мєє щастє,
 Минуло вже воно.
 Коротко трівало,
 Та гарнес було.
 Минуло ся коханє,
 Минула ся весна,
 Зморозив душу холод,
 Настала в ній зима.

І знаю я, о знаю!
 Що цвїтки зацвїтуть,
 Гаями та лугами
 Пісеньки загудуть.
 Що встане знов веснонька,
 Яснїти-ме вона,
 Та в серці буде холод
 І лютая зима.

І ще багато віршів писав я тоді, виливав на папір свій біль безконечний. Часом мені лекшало від того. Тоді я думав, що я вже так до кінця життя проживу, нічим не буду журити ся, ані нічого хотїти ні бажати. Та поволи я отрясав ся з тої байдужности, свідомість вертала, жите домагало ся свого. Коли я зовсім одужав, то зрозумїв, що жите не скінчило ся, смерть не приходила. я помимо своєї волї таки жив і хотїв їсти, а їсти не було що! Треба було старати ся знову, щоб продовжати свою муку, треба було старати ся о спосіб до життя. До

того мав я ще на голові значні довги, що їх затягнув був мій товариш на моє лічене і прожиток у часі недуги, і я мусїв працювати.

Але та праця була для мене тепер мерзка: ті права я ненавидїв усе, і лише з любови до неї, тому що вона так хотїла, кував ті сухі параграфи, що мали силу позбавляти людий щастя, а навїть житя. Та тепер та моя праця була для мене правдивими тортурами. Моя душа рвала ся до пезїї, а тут: куй параграфи! Та вибору не було. Я мав уже лише послїдний іспит зложити і був “у мети”, тому то я й далї вчив ся права.

Врештї зістав я практикантом судовим, а далї й авскультантом. Та аж тепер почала ся правдива мука: тут треба було не вчити ся, але виконувати те, чого я ненавидїв, судити лньших, присуджувати їм кари, часто незгїдні з власним пересвїдченем, та правосильні, бо опертї на правних параграфах.

Звїсно, що коли чоловік чого не любить, то й не виконує того як слїд; таке було й моє. Я зовсїм не належав до добрих правникїв і тому “авансував” страшенно поволи. Моє житє тоді було зовсїм псяче: немпла служба, мала платня, погане поведене зверхникїв до решти з’огидили менї те житя. А ще сумлїне обзивало ся часом дорїкаючи менї, що я покинув свїй рїд, і я хотячи заспокоїти його послав їм час від часу по кілька, часом кільканацять гільденїв. Отсе було всьо.

І в товариствах я майже не брав участи, хїба в таких, де знав, що напевно не здїблю нїякої жінки. О, я ненавидїв тоді всїх жінок, бояв ся їх гїрше вогню, тїкав від них на сто миль. Я бачив у кождїй лише облуду, фарисейство, бачив польоване на багатого жениха або його становище. І таке житє я вїв довгі, довгі літа: чужий для людий, а люди для мене. Та в послїдних роках того псячого житя опанувала мене охота збиваня грошїй. Я щадив мов послїдний скупяга, та складав

гріш до гроша. По що? для кого? Того я не знав. Та се стало ся для мене необхідним.

Двацять літ по своєму вступленю до суду я став нарешті судією. Тоді я пізнав, а зглядно відновив приязнь з моім давним шкільним колегою, а батьком твоєї матусі. А далі—я близько п'ятидесятилітній чоловік оженив ся з нею, молодою, та мов рожа цвітучою дівчиною.

Не знаю, відки в мене набрало ся стільки геройства? досить що набрало ся, бо твоя матуся була зовсім пиншою від жінок, які я знав колпсь. Зі мною вона поводила ся як із старшим другом, а не як з мущиною, що може стараєть ся о її руку, вміла так лагідно та сердечно говорити, що цілком підбила мою душу. І в мойому старому, розбитому серці загоріло бажанє мати вже раз свою родину, мати хоч крихіточку щастя, і я відважив ся освідчити ся їй. Вона приняла.

Я знав добре, що вона мене не може любити, знав що йде за мене тільки тому, що змушує її до того конечність, бо в її родичів прикрі обставини, і вона не може вибрати, та про те я відважив ся повінчати ся з нею. І я не пожалував того. Вона була найвірнійшою, найліпшою жінкою, але я добре видів, що вона нещаслива в житю зі мною старим, знемощилим чоловіком.

Я рад з того, що в мене рак, що я мушу вмерти, бо увільню її вже раз від себе, дозволю їй жити житєм серця, бо я не сумніваю ся, що вона ще віддасть ся і буде щасливою. Коби лише вже раз та смерть скоро приходила, бо терпіня стають невстерпні, і тілесні й душевні.

То страшна хвороба, той рак. Але не менше страшна думка: на що я жив? що я кому доброго зробив? до чого діпняв? А на се відповідь одна: Ніщо!

О, Боже милосерний, Боже, помилуй мене, прости великі мої провини. Прости і ти, моя пісенько золота, донечко моя, Лідочко! Який примір лишив тобі твій батько? Але він був без-

межно нещасливим чоловіком, він був лише слабим чоловіком! О! він багато своїх обов'язків не сповнив, багато занедбав. Він відчуває цілу їх вагу, цілу тяготу. І донечко моя кохана, не гнівайся на мене, прийми отсих кілька слів від свого батька і сповни його просьбу: о скільки лише зможеш, старайся працювати для народу, з якого вийшов твій нещасливий батько, сплати хоч в частини довг, що тяжить важким каменем на його груди. Я знаю, се може безсердечність, безправство, що я вимагаю сплати своїх довгів від невинної, безучасної в них дитини. Тому прости, не гнівайся, але вір, що може тільки в тім і щастє.

Не знаю, я багато пережив, на многе надивився і многе терпів. Та з усього найстрашнійше те, що тепер прошибає мою грудь: несповненє свого обов'язку.

О, Боже, змилуйся, ратує! Я хотів того обов'язку спекати ся післянем кільканацятьох гульденів своїм рідним! Оттим я хотів відплатити матери за її недоспані ночи, за її терпіння, за її розвіяні мрії, що їх леліяла колишучи мене та мріючи, як стану підпорою її старости та немочи!

Оттими мізерними кількома ринськими я хотів заплатити батькови за його трудн, за його розбиті надії, що я віддячу ся за те, що вивів мене в люди, не відцураю ся тих, що мене вїростили.

А я віддячив ся—гарно віддячив ся!

Та коли би мої родичі, і ти, моя донечко любя, знали, що се у нас мужикови “вїбивати ся в люди”, через які моря терпіннь, підлости та неправди він мусить перейти, заким до чого дібсть ся, то може би не судили строґо.

Та ні! Ніякий суд людський не буде острійший, не може бути страшнійший від власного сумління, що осудить чоловіка.

Ох, як я страшенно терплю, як безмірно! Лїдочко, пісенько, правда, ти не осуджуєш свого батька, ти помимо всього будеш його любити. Правда? Він же був такий страш-

но нещасливий, такий слабий! Правда, будеш любити? Я мов жебрак прошу о ту крихітку любови.

А тепер ти так гарно, ясно всьміхася, отвирася ті чудові очиці і дивився на тата. Дитинко, дитинко! Коли-б ти знала, як він терпить!

Ні, не сила далі писати і вже таки нема що. Прощай пісенько, прощай Лідочко! Благословлю Тебе і цілую щиро, щиро,
Твій батько Осип Оменський.

А троха далі батько писав знов.

“Двоє вас лишаю на світі: Романа і тебе. Любіть ся, діти, помагайте собі взаїмно, бо хто зна, чи знайдець ся хто, щоби поміг дітям проклятого. Я проклятий, проклятий, проклятий. Сумління власне прокляло мене. Сумні, безнадійні очі моїх батька-пеньки прокляли, осудили мене. Оті сотки хліборобів, що я з поміж них вийшов, кленуть мене. І я рад би тепер летіти до них, віддати їм усе, все; себе обернути в одну працю для них, та я страшною хоробою прикований до ліжка, безсилий. Я призбирав собі троха грошей: віддав би я їх їм—я-ж знаю, що ніщо не заплатить їм розбитих надій, та все може хоч троха злагодило би їх біду, та я сього вчинити не можу: в мене жінка й діти.

Діти мої дорогі, будьте сильні: в житевій борбі гартуйте на остру крицю свої характери, і будьте сильні. Най у вас буде одна думка, а та думка най має все правду та добро за остаточну ціль життя. О, будьте сильні духом: бо лише сильні мають право до життя. А мене простіть: не довга вже хвиля, як душа розлучить ся з тілом, як я стану змним трупом. І з чим я стану перед Творцем Всемогучим, які геройські вчинки принесу перед Нього? Хиба оті криваві сльози, що нимп плаче стареча, покаяна душа, хиба те каюче. Так мені треба: я був слабим, я відрік ся свого роду! Ох, совісте, не муч мене так страшно! Мої діти, чи ви зможете любити мене?”

Отсе читала Ліда і ті батькові слова розтопленим оловом пекли її душу.

— Який він був нещасливий, безмежно, безмірно нещасливий! А й тепер його душа мучить ся бідна, не знаходить собі супокою і мучить ся ще й моїм смутком. Він видить, відчуває, яке горе глибоке обнімає моє молоде серце, як воно рветь ся до життя, до світла, до сонця, а мусить задоволити ся сірою буденщиною. Ні, на се лиш одна-одніська рада: зірвати пута, що наложено на мене, вирвати ся на волю, працювати, жити.

Оттаке вона думала, читаючи той батьків заповіт. А по кутках темної, лямною освіченої кімнати сїдали маленькі мушки. брєніли та немов глумили ся з неї. А в тім брєнькотї вона виразно чула їдкий, злосливий сьміх:

— І куди підеш, як “вирвеш ся” з сього життя? Сядеш при дорозі і будеш просити хлїба і тим успокоїш батькову душу, та словниш його бажанє? Та-ж ти ще малолїтна, таже над тобою опіка вітчима, а він що? думаєш, позволить може йти “в народ?” Яка-ж ти сьмішна! І як ти думаєш іти “в народ”? Що вмїєш? Чи прийдеш у село тай скажеш: “Я прийшла вас того вчити, чого сама не вмїю”, чи що иньшого думаєш робити? Або ні! Ти певно схочеш учини ся до вчительського іспиту, щоби відтак бути вчителькою. А чим-же ти заплатиш учителям за лекції? Ха, ха, ха! Ну, ну, щаслива дорога, йди на волю, в народ, щаслива дорога!

Ні! то не мушки глумили ся з неї, то її власна душа кидала отї їдкі слова. Вона сама відповідала собі так. Ох, знала-ж вона, знала, на чому кінчили ся всі її пориви. Прецінь вона й перед тим ще, заким прочитала батьків заповіт, просила вітчима, щоб позволив їй далі вчити ся.

— Не хочу стрів, не хочу забав, не хочу нічого, лише хочу вчити ся.

— І на що тобі се?—питав тоді вітчим.

А вона казала:

—Ну, прецінь годі мені вічно сидіти на ласкавім хлібі. Треба забезпечити ся на старші літа, бо-ж не дай Боже якого нещастя, не піду за прошенням хлібом. А врешті то стид сидіти родичам на шні, як є здорові руки і можна самій заробити на свій прожиток.

—Ні, у тебе так naprawdę нема “всіх дома”, ти варіятко якась. Видане се! Чи ти може не хочеш іти на учительку? А то скаране Боже: мені усміхаєть ся аванс, а та варіятка не то щоб мені допомогти, мріє о якихось своїх хлібах. Ти знаєш, як зовуть таких дівчат. Ти-ж знаєш, який вплив має совітник-кович на батька, а він же так надскакує тобі, закоханий по вуха. Не могла-б ти бути для нього ласкавійшою і мимоходом спімнути дещо і про мене? Але де! Ой, ніколи не перестану каяти ся, що оженив ся з твоею мамою та взяв таких чортенят за своїх: червоного радикала і еманципантку. Як-би не ви, не тим був би я нищій. Але тям собі: тепер весна, а в зимі ти вже маєш зловити собі якого. Я далі не думаю годувати варіятки дома.

Оттак кінчили ся звичайно всі такі розмови вітчима з Лідою. Та не кінець на тому. Звичайно починав він сварити ся ще з мамою, дорікати їй чим міг, грозив ся, що спломіць повінчає Ліду з старим та богатим п. Єрським “асесором магістрацьким”, і в хаті наставало дійсне пекло.

Ліда знала, що їй тепер скінчить ся на тому самому, та однак зважила ся ще раз просити в вітчима дозволу вчити ся, бо ті безнадійні батькові слова страшенно ранили її душу. Вона відчувала, як мусіла і мусить страждати душа, що писала отой заповіт. Вона з охотою віддала би їй своє житє, щоб лише троха муки взяти в неї. Та дарма. Усі її просьби скінчили ся як звичайно: криками, грізьбами, мало що не бійкою. Навіть Ціночка почала плакати та казала, що вона хіба

ніколи ще не вийде замуж, як має таку сестру, бо хтось подумає собі, що й вона така.

І так жила Ліда далі, мучила ся душею і що днини чула слова: “коби вже борше зловила собі якого”.

Про її вчителюванє не могло бути й бесіди, не вважаючи на її докази, що се ніщо не пошкодило-б вітчмови до авансу, бо-ж тепер уже дівчата з найліпших домів шукають свого хліба; вітчм по давньому не слухав сього. Та Ліда зрозуміла врешті, що той аванс, то тільки покринка далеко важнійшої та неприємнійшої причини: та-ж сукні і строї, в яких Ліда ходила на різні вечерки, “справляло ся” на кредит, але вчити ніхто не схоче на кредит, а врешті дома треба було робучих рук— і Ліда сиділа дома, “бувала” в товариствах, зносила вимівки вітчма, лайки Ціночки і Бобика, сльози матері.

Що-ж вона иньшого могла діяти?

IX.

Оттак пізнав її Штефан, і серцем-душею полюбив її. Шалений! Студент з осьмої класи, що утримував із своєї праці цілу родину, сьмів залюбовити ся, і ще в кім?! у дорослій панні! Ну, ну, гарну перспективу мала та любов! Та він не зважав на ніщо і любив. Тихо, скрито, не говорив о тім нікому, сам перед собою не признавав ся до того, та з кождим днем любив горячіше, щирійше.

Чи він мав право о тім говорити?

І що-ж, хоч би навіть вона полюбила його? Може він з нею женити ся, хоч би вона ждала ще й чотири роки? За чотири роки він буде суплентом, буде мати тих шістьдесять до сїмдесять гульденів і при оцадному житю вижили б обоє. А мати? а присяга дана батькови, а невивіновані сестри, а брат? Ні, він нікому і словом не спімне про своє чує, сховає ту горячу любов на дні свого серця і працювати ме далі—на виживленє родини! А та любов буде для нього провідною зорею

в житю, додасть йому сили переносити житеві невігоди, буде його вести до щастя.

Щастє—без неї?! Яка-ж страшна іронія!

Щастє!—і уста болізно кривили ся та в душі співало: Ти до щастя дійдеш!

—Ти до щастя дійдеш!—співало у нїм,—до щастя!—То її ти бачив у своїх молодечих снах, її волося, темне, чудове, її голос ти чув.

—Богине моя добра, зірко моя. Ти до щастя ведеш мене. О. я присягаю ся, що зроблю все, що в моїй силі, щоб дійти до того щастя, житєм своїм жертвую, але присяги не зломлю, неньки та рідних не кину, свій обовязок сповню вірно. Бо лише тоді я буду достойним тебе, лише тоді буду гідний того найвишого щастя.

—Ідеалісте, ідеалісте,—знов щось говорило, сьміяло ся з нього.—Чи ти знаєш, що то жите?!

І від тих слів кров стинала ся йому в жилах, та він знов підіймав гордо голову в гору і казав:

—Я ідеаліст, але я вірю, що єсть щастє і вірю, що те щастє буде моїм.

А вона? Вона навіть не догадувала ся, як її горячо кохають. Навіть уваги не звертала на нього. Та-ж він був студент, а вона сього року в зимі мала собі якогось зловити, мала вийти за муж—вступити ся з хати”.

А просьба батькова? а серце? а жите? а щастє? Ха, ха, ха! Жите тверде як гранітова скала, а вона така слаба і нікого. нікого на цілій землі не має, щоб допоміг їй. Щастє? ей, Боже. щастє і вона! На смерть можна засьміяти ся з такого порівняня!

Мас вийти замуж, за пана надпоборця, отсе остатнє слово, що їй сказав вітчим, бо йому (вітчимови) треба кредиту, бо він в довгах по вуха, а надпоборець хоч також не бога-

тій, та має впливи і широкій кредит. А впрочім се й до “авансу” багато значить мати такого зятя.

І почала ся ловля.

Тяжко вона йшла. Пан надпоборець був собі вже чоловік у літах, та про те ще дуже елегантний і гарний мущина. Середнього росту, темний бльондин з буйною чуприною, великим вусами та карими очима, був дуже пожаданим гостем усюди, де були жінки. Бо він умів одним своїм словом чарувати їх, приковувати до себе. Панни лише мріли об тім, щоб його до себе приманити і розумієть ся, звінчати ся з ним. Бо відразу таке становище і значіне, а до того надпоборець такий гарний і милий мущина! І Ліда, така недосьвідна, молода та бідна дівчина мала його ловити. Боже! вона мала “ловити!”

—Ох таточку, таточку, яке-ж жите важке,—плакала нераз, та таки не могла втекти від того, що мусіло стати ся. Те жите дома, під опікою вітчима вже так їй надоїло, так обридло, так зненависніло, що не було сили дальше терпіти. —Хто зна,—думала, може той надпоборець найліпший чоловік, може як раз не буде так зле. Що він Поляк, що вже не одну збаламутив і лишив, що говорять, що він тиран для окруження, щож? гірше як єсть не буде. А впрочім так мусить бути, бо так хоче вітчим, і вона хоч про око мусить його слухати і мусить “ловити”.

Мясниці були довгі, вечерків та балів було багато. Ліда бувала майже на всіх. Хоч не дуже любила танцювати, та бувала, бо так хотів вітчим. Бавила ся дуже добре і надпоборець хочачи не хочачи почав звертати на неї увагу, та зачав бавити ся з нею більше чим з иньшими. А вона? Вона старала ся бути все гарною, приємною. та знайти такий предмет до розмови, щоби його заінтересувати. Мала дуже практичний погляд на речі, бо знала, що йому те найбільше імponує; убирала ся на вечірки все в яскраві кольори, бо він те любив.

А Штефан? Любив далі і болів душею, що він не може бодай раз піти на той баль, стати та дивити ся на неї. Яка-ж вона була чудова отими вечерами, як їхала на вечірки! Раз — він видів її тоді.

Прийшов пізнійше на лекцію, а як відходив о девятій і мусів переходити через передпокій, то вона стояла коло отвореної шафи та вбирала на себе верхню одіж і легку хустину, бо фіякер уже ждав і мама з Ціночкою нетерпливили ся.

В покою було темнувато, лишень бліде світло місяця кидало своє зелене промінє через скляні, морозом посріблені двері до хати. А вона стояла біла мов мармур, з обнаженою шиєю та раменами, з легеньким румянцем на щоках, з блискучими, немов промінчастими, немов соняшними очима, з тим темним, в золото впадаючим, з легка філюючим волосєм, а ярко-червона, гладко пристаюча шовкова сукня чудово вбирала її гарну, високу стать. Він отак вік цілий дивив би ся на неї. О—бере легесіньку хустину і закидає її на голову, так звільна, поволи, і всьміхає ся. Та якось так—чи весело? ні. А промінє в очах меркне. Шо отсе? Немов мрака заслоняє сонце; такі стають вохкі і її очі.—Чи вона плаче? вона нещаслива? А така чудово-гарна. Але то погано з його сторони: вона-ж не знає, що він дивить ся на неї, може гнівала би ся за таке підгляданє. Треба йти—не треба драгувати серця, коли воно і так з болю ледви живе.

Твердим, неприродним голосом каже: “Добраніч” і йде. Вона здригаєть ся.

—То ви? Добраніч!

І дивить ся на нього.

—Який він дуже, дуже милий, а який сумний. Правда, сумне його житє. Бобик жартуючи та кепкуючи оповідав, що говорять про його житє.

Отсе лискавкою перелітає через її мозок, а далі творить ся думка:

—Двоє нещасливих!

Вона підходить трохи ближше і подає йому руку. Він якось несміливо подає їй свою, кланяється. Відтак підносить ще раз на неї очі—тепер не сумні—отвирає двері, каже ще: “веселої забави” і йде.

—Лідо,—кричить Ціночка,—доки ти будеш убирати той шалик? Знов приїдемо по кадрілю! Але ти хочеш вимучити пана Солецького, хоч він і так на тебе не дивить ся.

Ліда не відповідає нічого на послідну замітку; каже лише:

—Я вже готова; їймо!—і вони виходять, сїдають до ф'якра, Ціночка і мама в головнім сидженю, Ліда і вітчим у меншім і—їдуть.

Вітчим в дуже добрім настрою, сьміється та жартує майже всю дорогу, тому їде ся досить приємно.

Приїздять.

Баль в самім розпалі. Веселість на всіх лицах. І Ліду огортає радість, а часом, часом перелине головою думка: “двоє нещасливих”, і о диво! вона зовсім не засмучується на ту думку.

Надборця не було в салі; грав здається в карти. Аж тепер прийшов і йде просто—але не до Ліди! Вона троха блідне, а троха тішить ся. Ні, ні, вона хоче увільнити ся від вітчима, хотіла би, щоби їм було лише—але на таку ціну—відавати себе нелюбленому чоловікови, се страшно, се нелюдсько. Вона ще таки хоче жити житєм молодого серця, хоче кохати і бути коханою! Тому почуває майже вдячність для того надборця, що не дає зловити себе. А вітчим? Ну, ну, гірка-ж буде їй година дома! Так що-ж вона порадить, прецінь не піде просити Солецького, щоб ішов з нею бавити ся! Дарма!

Ось тепер він гуляє. Чудова з них пара! Таки обоє високі, вона (його давня “пассія”) брунетка, він бльондин, обоє вже не дуже молоді, але в самім цвїті літ.

—Яка-ж вона гарна, що бере на себе обов'язок зловити надниборця для себе! То благородно з її сторони.

—Двос нещасливих—співає в Лідиній душі і їй так любо та мило стає. Чого? чого? вона не знає!

Баль скінчився. Приїздять до дому. Вітчим накидає на неї мокрим рядном, Ціночка із злорадним усміхом каже:

—Але-ж то той Солецький закоханий у панні Мірській! Чудова з них пара! Лідочко, ти плачеш? Ну що-ж? хотіла спіймати голубонька, тай не вдалося!

Ліда мовчить—далі не годна.

—Господу милосерному слава, що напугив його на добру дорогу. Чей може хоч тепер не скажуть тато мені ловити його, як бачуть, що він мене не хоче. Де йому такої жінки треба, що й цілої сотки посагу не буде мати? Йому треба грошей, от чого...

Вітчим впадає в наспю.

—Який знов дідько в тебе вліз? Що тобі такого нині? Памятай, що коли нині погнівалася ти з Солецьким, то маєш на другій забаві перепросити ся з ним. Чи-ж то видів хто, таке щастє з рук пускати? А ти думаєш, що доки буду тебе годувати? Час уже вступити ся з хати.

Пробувала перечити ся, казала, “що вона вже не раз хотіла вступити ся з дому, шукати собі свого хліба, а їй не дозволяють, а відтак випоминають, що сидить на ласці. А що-ж вона винна, як нікого не може зловити, бо нікому не треба бідної жінки”.

Та отсього всього вітчим не слухав; счинив ся гвалт, вереск, а потім жите Ліди стало чистим пеклом: п. Солецький “не перепрошували ся”, бо вони зміркували, куди йде тотя униженість п. канцеляриста і привітливність панни, тай вицофали ся завчасу. Що їм з бідної жінки?

А Ліда? Довгими, темними ночами вона плакала. Сльози, що запекли ся були від якогось часу в груди, тепер лили ся, лили ся аж до несхочу, коли тільки ніхто не бачив, що вона плаче. Отими сльозами вона хотіла вилляти все своє несвітське горе, весь свій жаль до життя та людей. За що? за які провини вона така бідна, така нещаслива? Чого той вітчим так над нею знущаєть ся? Чому вона має бути жертвою за його прогріхи? Він прогайнував та прогуляв гроші, а тепер вимагає, щоб вона так упокорювала ся, щоб когось силоміць тягла, ловила. А вона слухала, старала ся ловити, та ба! рибка була за важка і гачок урвав ся. А тепер вона не має ні дня ні години веселої, так їй страшно докучають. І чому те все так погано йде? Чому люди такі немилосерні? Цілими нічками тихими думала над тим і знаходила лиш одну відповідь: Бо вони слабодухи! Так. Приміром, як би той вітчим був сильніший духом, як би зарік ся, сказав собі: “Покаю ся, не буду гуляти ані пити, відмовляю собі трохи приємностей”; як би не грав ролі такого великого пана, дозволив їй іти на посаду хоч би і без іспиту, а Ціночку трохи менше вбрав; як би не давав Ясьови на всякі ховзанки та танці, то вони всі таки могли би вижити чесно з того що мають і вітчим не потребував би казати їй: “Маєш вийти заміж за надборця, бо мені треба кредиту, а він його має”. І де тут сумління? Тому що він хоче грати великого пана, силоміць пхати ся між “аристократію”, котра й так не вважає його за ніщо пнше, як за свій підніжок,—він хоче губити невинну людину. Яке-ж то страшне насильство поступати так, як він поступає! О Боже! який він підлий! Як єсть де разом у товаристві, то їй лице з сорому одираєть ся, що то має бути її “батько”! Русин —ніколи і слова не промовить тим жаргоном, пхає ся всюди, де його не просять, удає що у нього тисячі а не стидаєть ся казати дощці так унідлюватись. І властиво що він думає далі з таким житем? Куди воно заведе його? А той Ясь? То

також чесна головка! Але і він також шанує батька—не дай Боже пікому такої пошани! Та якого собі вітчим виховав, такого й має. Дарма! Як хочеть ся збудити для себе пошану, треба мати сильну волю, не робити ніколи нічого такого, щоби вказувало перевагу тіла над духом. А так? Слабодухів ніхто не шанує.

Таке думала, передумувала Ліда. Та чи ставало їй від того лекше? Ні, сто раз тяжше!—та не думати було не сила, і низше, низше хлипла ся голова, а батькові слова розлеченим залізом пекли душу. “Будь сильна” і “Сповни мою просьбу!”

Не сила її, не сила.

X.

Штефан здав матуру, перебув кілька день дома тай вибрав ся на село, на лекцію.

Ті вакації, що для иньших були найгарнійші з цілого життя, бо-ж були то перші вільні вакації дорослого чоловіка, він перебув з далека від любої рідні та коханої дівчини. Але мус великий нан, а його перла до того тверда конечність.

Минули й ті вакації. Повернув до дому, забрав з собою Антося і з сімдесятьма гюльденами (от троха ще з стипендії, троха з лекцій) помандрував, поїхав до Львова.

Наймив хату на далекому передмістю, записав Антося до гімназії, а сам ходив ще сей місяць по Львові тай шукав лекцій, бо викладів на університеті ще не було. Та йому, як зовсім чужому, тяжко було знайти в сьому великому місті хоч яку таку лекцію. Мусів жити якось із тих гроший, що привіз. Ще би сам вижив якотоко. Та ба! він був з братом—то подвійна жура.

Відтак зачали ся виклади на університеті. Взяв собі свою улюблену історію, з мусу ходив на латину і греку. Учащав на виклади пильно, не опускав ні години. Над собою працював

дуже много, а мав до сього змогу: велика університетська бібліотека стояла отвором: читай скільки хочеш. І він читав, читав майже цілими днями. Хотів навчити ся та пізнати все.

Що з того, коли минув місяць, другий, третій, і о горе! кишені починали сьвітити пусткамп. І що далі буде? Що? Про се він звичайно не хотів думати, та вперта думка не давала спокою, а уява вказувала бліду, страшну, схоровану жінку, що часто ставати-ме на дверях його кімнати і зимними, безкровними устами говорите-ме: “Я нужда”.

Кров стинала ся в жилах від сього, та дарма: він знав, що прийде день, коли до його вбогої кімнатки завітає той страшний гість. Та най би ще, як би він сам! Але отте мале, біляве хлопя, що з ним буде!? Чи воно буде також умирати голодною смертю? В чужому місті, далеко від мами, від сестер, далеко від усього коханого та рідного?!

Ні, ніколи не буде сього!

А де-ж рада- де вихід із сього?!

Не знаходив.

Коби можна знайти лекцію, хоч одну лекцію, хоч за сім золотих, щоб було бодай для малого “на хліб”. Оттак ще місяць, ще два, а далі він (Штефан) відбере стипендію і все поліпшить ся. Та лекції не знаходив.

І прийшов день, що “малий” мусів іти без снідання до школи.

Бодай же він був не діждав того! То він так сповняє присягу дану батькови?! Гарно опікуєть ся своїм братчиком! Тай через таку опіку піде невдовзі в сиру землю.

Заніс годинник до заставничого банку, остатню і першу річ, яка була в нього ще до заставлення. Дістав щось чотири гульдени, і беріг їх мов найдорожший скарб. Скорше дав би собі одно око виймити, ніж мав би ті гроші стратити.

Та минули ся й вони! А тепер—ха, ха, ха, годинник—остання річ? а чорний одяг, що собі його справив по матурі,

що на нього так довго відкладав по Гюльденови місячно? То ще раз самолюб! Певно йому треба того одягу, бо-ж в Академічній Громаді що тижня якийсь відчит в “Научному кружку”, а він хотів мати сього тижня відчит “Про значіне Козаччини”. Так старанно і довго опрацьований відчит, стільки ночий над ним не доспав, а стільки то, марив о тім, як то він тим відчитом дасть себе пізнати товаришам, як вони визнають, що й він працює, трудить ся! Ну, тепер годі буде, бо в сьому одязі годі виступати прилюдно хоч би тільки й між товаришами. Ну, то й що-ж? То не буде мати відчиту! Добре, що ще хоть не оголошував. Ха, ха, ха, який він сьмішний! І він міг надумувати ся над тим, чи заставляти річі!? То ще рад дурний, та й дурний! Таже було вже давно зробити се і був би мав спокій і не потребував би так мучити ся. Ото великий страх, що не покаже ся дуже “мудрим” перед товаришами! Таже брат голодний, спамятай ся, а тобі якась слава та значіне в голові. Таже твій перший обовязок пильнувати, аби твої не голодували, а решта всьо на бік. Зрозумів?

Зрозумів.

Відніє річі і заставив. А далі—що буде, як і ті гроші минуть ся? Що тоді заставить? Хиба себе. Але чи-ж? Чи кому й хибує такої мальованої цяці!

Шукав далі лекцій. Відколи приїхав то шукав, і годі було знайти. Нарешті, за протекцією одного знайомого, дістав одну лекцію, що для нього була майже щастєм. За те, що вчив усіх предметів хлопця з шестої класи, мав що днини обід. Просив, чи би не можна, щоб замісь нього приходив на обід брат. Згодили ся. Їм було все одно. А Штефанови мов камінь зпав з грудий, що брат буде мати певну ложку страви. Про себе було йому байдуже. Брехав. Казав перед братом і перед своїм учеником та панею, у котрої той стояв на станції, що він віктуєть ся у сусідки. Та се була велика брехня. Бо він, як удало ся йому дістати часом яке переписуване до дому і заробити собі

два-три гульдени, то їв; звичайно йшов на обід до людової кухні, але були дні, коли і того годі було собі дозволити.

Вихуд, поблід, мов не той став. Та носив гордо голову, бо свій обов'язок сповняв чесно.

Надходили Різдвяні сьвята.

Штефан рвав ся, думкою що днини і що години линув домів, під ту похилу, бідну, рідну хатину, та годі було. Сих сьвят мусїли сидїти тут, оба з братом.

Спрота "малий"! Як йому десь прикро та тужно! Але що? Про те, щоб їхати на сьвята, і думки не могло бути. Таке зелїзниця коштує, а прецінь як приїдуть до дому, то мусїв би також кілька срібних привезти мамі, за що-ж би вона годувала їх двох! Досить у неї і без того клопоту.

Нї, не поїдуть. Будуть сьвяткувати тут. Просив свого ученика, ще заким той їхав на сьвята, щоб брат міг і далї приходити на обід до панї, у котрої той стояв на станції. Згодив ся. Значить, брат не буде голоден. А він?

Ой Боже, Боже, як йому було гірко просити, признавати ся до своєї біди! Він ніби не казав просто, чому не їдуть на сьвята: казав, що не їдуть тому, бо він має приготовляти когось до іспиту; та знав, що брехав нескладно і що його ученик пізнав ся на брехні. Га, що-ж робити! Житє тяжке, не легке!

Прийшов Сьвятий вечір.

Антось ходив цілий день мов сонний з кута в кут, місця не міг собі знайти. Видїв Штефан, ой добре видїв, як він бідняга мучить ся. Та ні словечка не каже. Нї! ще ніби й жартує собі. А ті жарти мучили Штефана гірше незнати яких докорів, бо дали йому пізнати, що й та дитина пізнає вже, до чого воно йде, та хоче й собі не показати, як мучить ся, і ще ніби й жартує. О, конче треба злагодити якось той його біль. Коби можна хоч почастувати його вечерою. Але як? Коли ні

шедога при душі нема! Коби де позичити кілька рипських, хоч два, хоч три. Треба пробувати щастя.

Іде до Жида, от там недалечко в крамниці, пише вексель на вісім—дістає п'ять: розуміть ся, по довгих торгах і короводах. і то лише з тою умовою, що віддає свій лист заставничий на годинник і одяг; се значить: на випадок, коли до осьмого лютого не віддасть Жидови то Жид має право викупити собі годинник і одяг і зробити з ним, що йому схочеть ся, за те, що позичає йому тепер п'ять гультенів. Поганий інтерес, але малий не ляже спати голоден, а то ґрунт! Такі в сій крамничці купує Штефан дров і хліба і йде “до дому”. Відтак іде знов у місто і приносить відти поліваний горщик, пів кварта пшениці, трохи меду, кілька яблук, гербати, буюк і грудку масла. В кишені єсть і свічка.

Входить до хати.

Антось сидить у куті коло зимної печі і плаче. Штефан удає, що не бачить того, і свавільно кричить:

—Буде баль.

Відтак зачинає широко розправляти про те, як то вони будуть нині справляти кутю.

Антось теж розвеселив ся і вони в двійку розпалюють у печі. Огонь весело горить, аж дуднить. Штефан полоче кутю, наспинає в горщик, наливає водою і кладе на жар. Кутя варить ся, кипить, збігає. Так за годину вона й готова. Небогато її, то й скоро зваряла ся. Кладе на вікно, аби застигла.

А в хаті тепліє.

Він накриває стіл якоюсь скатериною, що мама завинула була хліб, як передавала на дорогу, вкладає свічку в шийку від порожнього каламаря, на одну тарілку наблирає куті, котру приправляє медом, на другу кладе грудку масла. На середній стола святить хлібець.

Коли вже до столу накрито, докладають ще дров до печи, присувають недалеко неї стіл, свѣтять свѣчку і припрошують один одного “до столу”.

—А прошу, присувайте сі.

—Дєкувать, сїдайте ви перші, вам по старшинї належить сі.

—Але-ж ни гордуйте, досєгайте, шо Бог дав.

Та отаке припрошуване нагадує їм любі, минулі часи, і слєози так і навертають ся на очи.

Якось вони вже припросили ся і позаймали місця, близько один коло другого. Заким зачинають їсти, то встають і тихо, тихо говорять молитви. Горячі, благальні, з під самого серця пливучі слова зривають ся і завмирають на устах. А слєози звільна спливають по лицях. Відтак тихо падуть собі брати в обійми і довго, довго так стоять. Двох їх, двох лише в сьому цїлому, великому містї. Нікого свого—нікого любого. Малий шукає оборони та любови у старшого, старший у любі малого витревалости на дальші злидні. Таж їх лише двох оттут. А їх родичі у низькій, похиленій хатї, в тому далекому селї журять ся мабуть, та плачуть за ними! Така доля.

Далї кушають кутї. Щось троха ніби недоварена, тверда. Се їх розвеселює. Сьміють ся, які то вони кухарі. Ну, і ще до того кутя без маку. Та за те солодка, дуже солодка. Куби їм так і цїле жите солодко плило!

Згадують, що там тепер дома. Сумно,—а може ні—може гамірно, весело, бо Марїин синок не дає нікому плакати. Тай Юра певно прибагає, що аж хата ходить. От, Богу дякувати, що не сумують. І вони—Штефан і Антось—уже сьміють ся, бо кілько-ж то ще нещасливїйших жие на свѣті! У кількох-же то хатах сьогодїї і кусника хлїба нема!

Кїнчать їсти кутю. Тепер зачне ся панська вечеря. Будуть їсти хлїб з маслом і пити гербату. В хатї тепло, ясно, єсть горяча гербата і хлїб з маслом, го, го, які вони пани!

Та вечере смакус їм дуже. На закуску по одному яблукови, і що більше треба? Весело на серці, полекшало трохи. І знов згадуєть ся рідна хатина і причуваєть ся звук сьвятої пісні—колядки. І вони співають-колядують, а з тим співом їх душа летить до своїх, до рідних, а Штефанова летить й до очий-зір, до дівчини коханої. Чи згадала-ж вона його хоч раз так щиро, як він згадує її що дня, що години?

Тихо, торжественно ллєть ся їх спів. Він так гармонійно з отсим величним спокоєм зимової ночі. Тисячами небесних бчій заглядає вона в їх убоге віконце посріблює малі шибки, та жемчужить пней, яким вони злетка покриті.

Пізно вже—і хоч як хочеть ся їм ще колядувати, то стають- бо-ж пньшим мешканцям сеї хати може й не дуже приемний той спів серед ночі.

Тихо та любо сидять побіч себе і згадують—думкою переносять ся в рідне, кохане село, і витають коло дорогих осіб.

Так вони сьвяткують Сьвят-вечір.

XI.

Ліда шалє з утіхл! Приїхав Роман на свята,єдина щира, рідна душа,єдиний друг, перед котрим вона може серце отворити, висповідати ся із усіх болів та мук. Давно вже не виділа ся з ним. Ще від Великодня, бо підчас фєрій перебув дома лише кілька день—от так про людське око, але й тоді старав ся як найменше перебувати дома. Відносини його з вітчимом були такі натягнені, хоч зверху ніби дуже чесні та сердечні, що лишень що маленького, яка дрібниця могла порвати так туго натягнену струну. Одно незручне, надто жорстке потягненє смичка по струні, і чемність та середечність могла змінити ся на отверту ненависть.

Отсього Роман не хотів з огляду на маму і сестру, і тому старав ся як найменше перебувати дома та стрічати ся з вітчимом. Був би може й не приїхав на свята,та щира просьба

сестри. той її лист, що в його стрічках не було скарги, за те між стрічками мож було читати безмірний жаль та муку, скла-нила його до того.

Дома нічого не змінило ся: вітчим усе вдавав великого і делікатного пана, в самій річи полюючи на ласки та аванси, був панський підніжок. Мати була все горем прибита, на сльози богата жінка; Ціночка грала ролю дорослої панни в куцій суконці, докучала чим лише могла Ліді; вбирала ся все в якісь нові лашки, розбивала чи там грала на фортепяні і була горда на свою красу та делікатність; Бобик—великий, огрядний хлопчище, все не хотів учити ся, виправляв збитки, курив мов старий “фебер”, убрав ся мов перший “шпорт”. А Ліда?—все була Лідюю; повна найгарнійших поривів та ідей, усе рвала ся до красшого життя, та мусіла обмежити ся на “ловлене” женихів, які не хотіли ловити ся, бо примана, що їх мала приманити, була лише гарна та—не золота!

Тяжке було її життя, а сього року було воно просто пестерпне. Як “ловля” на надпоборця не вдала ся, то мала спокій весну й літо; при кінці осені знов зачав їй вітчим торочити, що сеї зими доконче мусить віддати ся за п. ассесора, давнійше торговельника волами, тепер “усіми поважаного”, грубого, лисого, побожного і богатого “obywatela miasta Z.”. Сього пана ассесора не треба було дуже приманювати: він уже здавна хотів женити ся з Лідюю, не так тому, що Ліда йому сподобала ся, як тому, що пан канцеліст знали про його давні, не дуже шляхотні, а навіть нечисті вчинки. А знову для пана канцеліста та женитьба Єрського з Лідюю була би просто спасенем з неба, бо “кредит, кредит у всіх і вся”, а до того можна би ще й дещо зарвати—що-ж? любенький зять для батька на все готов. Можна би ще троха погуляти та задати шик, що багато значить до авансу; а там—так гарно звучить пан начальник, а ще гарнійше сяє, мо-же і зо-ло-тий ковнір! Що се може смерть невинної людини, ну, то се не так страшно;

він же хоче лиш її добра, бо що-ж иньшого її чекає? а врешті коли лише хоче, може бути щасливою!

Ліда опирала ся сьому повому насильству над собою з цілою силою, яка знайшла ся у неї. Та її вся бесіда була даремна! Що-ж? най би навіть вона й прилюдно відкинула ассесора, най би навіть і з церкви і від престола з вінчання вернула ся, то що з того? Що далі? Прпміром, най утече де на село, най навіть стає учителькою—може би дали яку посаду і без іспиту, бо-ж вона має ту осьму клясу—і що? Чи вона повнолітня і може собою розпоряджати? Чи вітчим не може казати шупасом приставити її до дому? Та-ж він її опікун! А далі—може її замучити повільними тортурами, знущанєм, бійкою. Ні, краще смерть! Зимна, холодна, німа, без сонця і цвєтів, без весни і сьміху—понура і сумна смерть! Але-ж вона хоче жити, хоче радіти, тїшити ся синявою неба, золотими блисками сонця, ніжним сріблавим сявем зірок; хоче вдляти ся в лице місяця-чарівниченька і дихати ароматами весни, і хоче жити і любити і кохати—а не вмрати! То хай живе і хай буде жінкою ассесора і хай кохає того ненависного, бридкого чоловіка, оттого, що, здаєть ся, перед ніяким поганим ўчинком не завагав би ся, щоб лише побільшити своє майно; вона має стати жінкою того, на кого стілько людий плаче, того, що—але ні, отсе слово навіть у шепотї не перейде через її уста. Вона—золота пісенька!

Але вона не піддаєть ся тепер так легко, ні! Напише до брата, най радить що знає.

“Приїдь, коханий братчику, поможи, бо в мене нема нікого крім тебе. Двоє нас на сьому сьвітї. Мама, матусенька? Що вона може супроти нього? Раз, коли пробувала вступати ся за мене, то він при моїх очах ударив її. Чуєш? о, розумієш, здаєть ся, що після сього я не можу навіть жадати її заступства за мене. От так нераз вечером сядемо разом собі, запла-

чемо, тай тільки нашого. Одна одній ні словечка не каже, та розумію я її а вона мене. Тай тільки.

Оте: “сядемо обі тай заплачемо”, страшенно роздразнило Романа.

—Боже, коби та Ліда навчила ся вже раз ще чого иньшого як плачу. Шкода дівчини, бо в неї золоте серце! Та треба їхати, то мусить бути щось поважного, коли навіть та довготерпелива Ліда називає “дорогого батька” через “він” і потроха скаржить ся на нього. А вона до тепер не звикла була скаржити ся.

І Роман поїхав. Прїїхавши зараз зміркував, що до чого йде, бо як тільки западав вечір—от так по шестій годні—приходили дорогий батенько з паном ассесором, і тоді всі збирали ся в салоні в стилу “японським або богомазівським”, як його звав Роман, ну, і починала ся прїємна забава. Ліда сідала в найтемнійшій куті кімнати і мовчала, пан ассесор розсідає ся на канапі (на фотелі не сідав, бо вже раз показав свою здібність гімнастичну, ввинувши з фотелю прегарного козла) і мовчав; Роман сідав у другому куті кімнати і слухав, що ті обоє говорили. За те Цїночка і пан канцелїст, чи там пак “rap sekretarz” бавили всіх, с. е. п. sekretarz говорили “górnolotne” компліменти п. ассесорови, а Цїночка миленько жартувала з Романом; так миленько, що він нераз мав охоту почастивати її зломаною ніжкою від фотеля. Так десь годину по тій “прїємній забаві” входила до салону пані Херська, запрошуючи всіх на перекуску, і знову починала ся друга прїємна розмова. Тільки п. ассесор ставали тепер розмовнійші. хвалили господарський талант панни Лїдзі, хоч вона в ту пору зовсім до гáздівства не мішала ся, бо сиділа “в салоні” а тепер знову при столі. Далі—давали предовго просити ся, щоб узяли бодай кавалочок булки до кави, бо казали, що вони в такім милім, поетичнім товаристві взагалі не в силі нічого їсти. А відтак зачинали розмову на теми літературні, при чому

слухачі довідували ся, що Міцкевич написав “Марію” Мальчевського, що Енейду написав Гомера, що Роберт Брюс був поетом інфляндським, і ще много пиньших інтересних річий. Бо п. ассесор займали ся не лише своєю, але й чужою літературою.

—Так, так, я хоч троха в літах, але поезії в мені ще дуже багато!

Роман щось два вечери слухав тих поучаючих розмов, а третього не хотів і зовсім не явив ся на вечірній приймній забаві.

А відтак Сьвятий вечір—на щасте без п. ассесора, далі перший день Різдва з п. ассесором, далі другий день без п. ассесора, за те мали “паньство секретаржовство” йти на візиту до знайомих. Роман не йшов і просив, щоб і Ліда могла лишити ся дома, бо він невдовзі їде знов до Ч., а не мав часу ні разу поговорити з нею про все. Отся просьба була п. “секретаржові” дуже не по нутру, бо він прирік п. ассесорови, що “Лідзя” буде теж на візиті, тому то й сказав Романови, що сам не знає, чи Лідзя схоче лишити ся дома, бо йому здаєть ся, що приймійше їй буде піти на візиту, де зможе побачити дорогу для себе особу.

Ліда зблідла, Роман теж, та ніби жартуючи сказав до Ліди:

—А Лідочко! Гарно се, навіть рідному братови не скажати, що в тебе вже єсть хтось дорожший за брата. Ну, та коли тато видали тебе з секрету, то мусиш признати ся, хто то такий?

—Питай тата, хто то? Я ні про кого “дорогого” для мене не знаю.

—Лідзю! Але-ж не потребуєш стидати ся, таже то рідний брат! Ну, табо з тебе, Романе, теж недогадливий чоловік! Бачиш його що дня у нас, а не видиш, як любов у його і її серці розвиває ся мов рожевий цвіт!

Роман блідне.

—Прощу вас тату, залишіть ті жарти. Я-ж прецінь не такий наївний, щоб мене можна в сей спосіб позбуту ся.

—Я не жартую.

—Ну, даруйте, але-ж хіба не могу вважати серйозними ваших слів, що в Ліді розвиваєть ся любов до ассесора мов рожевий цвіт!

—А то чому? Що-ж? Хто збагне дівоче серце! Не правда-ж Лідзю?

—Тату, прошу вас, гауйте ся. Хоч без тих книн! Пощо завивати в рожеві папірці болого і казати, що то чоколяда? Скажіть попросту: Мені треба грошій а ассесор їх має. В мене гарна пасербиця і я продам її йому?

—Що? ти сьмієш?

Роман звертає ся до Ліді і каже:

—Лідочко, прошу тебе, йди звідси. Тепер ми сами будемо говорити з собою. Іди до мамі.

Вона хвилию вагаєть ся, відтак іде.

Коли двері за нею замкнули ся, Роман провадить далі:

—Прочу вас тату, лише не горячіть ся, бо я також могу забути ся, що ви муж моєї матері. Що-ж? я кажу лише правду: ви хочете продати Ліду і мусите признати, що в душі ви самі сей ваш учинок звеіть продажоу. Та я на се не позволю, я. Правда, ви її опікун з права, та я також маю якесь право до неї, врешті мій дорогий батько поручив мені дбати про її щастє.

—Ти щенюку, моїм кровавим хлібом вигоханий, ти сьмієш мені казати такі слова! От я виховав собі своєю кєрвавицею потвору!

—Прочу вас, поволи! Насамперед, що ви не вигодували мене своєю кєрвавицею, бо мій батько лишив для нас гроші, котрі ви розтренькали Бог зна куди, отже то ви кєрвавицею мого батька грали ролю великого пана. Далі—коли ви женили ся з мосю матірю, то ви не брали її з ласки, бо й без вас були-б ми не згнули. Мати мала свою вдовичу пенсію. А коли ви брали матусю за свою жінку, то тим самим і нас обоє за

своїх дітей і се було вашим обовязком годувати нас. Гарно-ж ви нас "кохали". Много викладали на наше вихованс. Прещїнь знаєте, що я вже від шестої класи майже сам утримую ся. А Ліда? таке служницю однако муїли-б ви тримати, а вона вам її заступає вже від дванацяти літ!

—Мовчи поганьче, бо тобі лоб розтріскаю.

—Ну, даруйте, не розстріскаєте, бо сей учинок не причинив би ся зовсім до вашого "авансу", за котрим так гоните, і замісь золотого ковчїра дав би шпур на шию. Врешті не маєте чого так горячити ся. Я лише правду говорю і кажу вам, що коли не даєте Лїді спокою з тим вашим ассесором, то можете легко опинити ся і на бруку.

—Що? що? ти грозиш! І яким свїтом можеш мене довести до сього?

—Ну, слухайте—сеї справи я не хотїв ніколи рушати, та ви самі змушуєте мене до сього. Правда, як ви женили ся з моєю матїрю, то вона мала шість тисяч, котрі (я се знаю) хотїла записати на Лїдине імя. Ви її відвели від того, казали, що Лїдині гроші і так не пропадуть, що можна буде і потому віддати їх їй, а тим часом мало-помалу розійшли ся ті гроші на ваші гулянки та Цїноччинї фортеляни, а тепер не досить, що ви Лїду обрабували. але ще хочете її продати? Правда, ви перед правом ніби чисті, бо-ж мама не дитина, могла зробити як хотїла. могла не платити ваших довгів, могла записати гроші на Лїду. Могла!? Та як їй було те чинити, коли вам а тим самим і її і нам грозила ганьба, руїна! Як могла? Ну, ви перед правом можете сказати, що гроші були жінчинї, а чоловік і жінка одно, то гроші були й ваші; бо певно, правно не було зголошено, чиї то гроші, але ви знали, що то Лїдинї гроші. І знаєте що? помимо того, що право позїрно за вами, я, коли ви лише не лишите Лїди в спокою, буду вас скажити до суду. Чуєте? Ви можете сьміяти ся, бо знаєте, що суд може признасть і вам правду, але се видите, однако таки ви покажете

ся людям в правдивім світі і вони будуть знати, як то “найліпший муж і батько” поступив з жінкою та її дітьми. Далі—я розповім і про те, що ви слухете Ліду йти за асесора, а суд як опікун малолітніх не дозволить знущати ся над нею. Я знаю, що се було би погано розкривати перед світом погані, болючі рани моєї сім’ї—та дарма. Щасте сестри пре мене до того, голос батька накликає заступити ся за безоборонну.

—Ну, і що далі?

—Хочете знати, що далі? Далі те, що тоді на віки пропав ваш аванс і золотий ковчій, бо скомпромітуєте ся страшенно; що ніякий чесний чоловік і руки вам не подасть; що щастю вашої улюбленої Ціночки можете вже тепер заспівати “вічная память”, бо-ж ніхто не схоче лучити ся з такою родиною, що і нечесна і бідна. Я би вам радив ліпше покинути мрії про віддаване Ліди за асесора, дати їй волю, най іде собі учителювати, коли хоче того конче. Тим увільните ся і від неї і від обовязку утримувати її, що вам став уже кістю в горлі. А коли ви доконче хочете поріднити ся з асесором, то маєте своєю Ціночку, най вона буде драбиною, по котрій будете лізти до кишень асесора. Врешті як хочете, вибирайте; я вам лише кажу, що хоч би я мав допустити ся і злочину, Ліда не буде жінкою асесора.

І Роман тихо вийшов з хати.

—Йди до дідька, ти червоний радикале! Бодай же ти був малий здох, бодай ти ще нині голову зломив. Ото жите! І пни ся тут висше, коли ті, що ти їх вигодував, перешкаджають тому.

І пан “секретарж” важко опустили ся на софу і снували невеселі думи. Врешті додумали ся до того, що з женячки асесора з Лідою нічого не буде і що ліпше уступити добровільно, ніж допустити до того, аби “той червоний радикал” скаржив його в суді, ну, бо розумість ся, що по такій авантурі пропав би аванс безповоротно. Бо-ж усі ті, від котрих він залежав,

довідавши ся від Романа про цілу справу, хоч в душі признали-б (Херському) слушність, та подумали-б, що вони будучи на його місці поступили би так само, то прилюдно будуть ганили його і корчити міни превеликої чесноти. Із цього роздумування п. “секретаржа” виникло те, що п. секретаржовство спізнали ся троха на візиту, і що парешті полишили такі Романа й Ліду самих.

В кімнаті було вже троха темнувато, бо зимове сонце у хмари спатоньки лягло, з землею розпрощало ся. Вони обое сиділи недалеко печи і довгу хвилю мовчали. Далі Ліда в пориві безмірної вдячності схопила Романа за руку і пайко поцілувала її.

—Спасителю мій,—шепнула лише.

Він, мов опечений тим поцілунком, сказав остро:

—Ну, Ліда, не роби дурниць. Я лише зробив те, що мені наказував обовязок—та-ж я твій брат. А тепер доспіть про се, а поговоримо щиро. Я-ж прецінь також стужив ся за своєю маленькою Лідочкою. Ну, оповідай що про себе.

Тихо засьміяла ся.

—Оповідати про себе? Що-ж, та-ж ти знаєш ціле мое жите, не змінило ся воно і крихти. От лїпше кажи що про себе. Говори щиро про всьо, не бій ся, не зраджу нікому. Оповідай про те, як у вас там у великому місті живеть ся? Про ваше студенцьке, товариське жите, про спільну науку. Я хоч з оповіданя хочу жити тим вашим повним житєм.

—Повним житєм? Лідо, не будь же такою дитиною. Що се властиво за повне жите, і чи воно для нас? Для нас—пролетарів! Ха, ха,—повне жите! Ой Лідо, Лідо! наше жите, се вічна кривава борба за кусень хліба, се борба з підлотою, рабством, пониженом. Ну, як хочеш пізнати те “повне жите”, то слухай. Жию в купі ще з двома товаришами в клітці, що має п'ять метрів здовж і в шир, два в висоту. Рано встаю, іду до уряду, пишу від осьмої до другої, з полудня від четвертої до

шестої, і маю за те аж двадцять ґульденів. До того маю ще лекційку за пять ринських, бо за двадцять ринських у такому великому і дорогому місті поживити ся, убрати ся, ну, і ще ріжні “народні ціли”, що так само потрібне до життя як і їда, то зовсім не можна. І двадцятьпять ледви вистає. А знаєш, чоловік не раз такий хорий, такий слабий, а мусить пильнувати того уряду, щоб хто другий не захопив місця. А часто мусить мовчати, хоч як би то хотіло ся сказати кілька слів правди, але годі—бо годі чуєш чемне “*Padam do nóg*” і кінець. Як би ти знала, як те все мучить! От не раз вечір, як прийду із тих усіх тарамат, то такий змучений, що всякі виспі ідеї видають ся мені дрібницею супроти того, щоб на хвильку задрімати.

Ліда перервала:

—Але ти не дримаєш?

Говорив далі:

—Ну, видиш, певно що не дримаю, бо таки треба і вчити ся і дещо прочитати. Та чи то варто так мучити ся? Таже однако всьо скінчить ся, однако ми змінимо ся на порох, а наші душі розпливуть ся в небуते, в нїрвану.

—Прощу тебе, Романе, не будь же таким пессімістом, та-ж жите таке гарне. Для самого життя варто жити!

—Лідо! жите гарне—і твоє може? ну, ну і се добре знати!

—Моє, Романе, дотепер не гарне, та хто зна, що мене ще жде? Може як раз я йду на стрічу великому та ясному щастю? Я ще таки вірю в жите та в його щасте, бажаю любови та волі, мов сьвітла та сонця.

Роман довгий час мовчав. Відтак говорив поволи, з іронічним півсьміхом на устах.

—Бажаєш любови? А чи ти знаєш, що вона, і чи віриш в неї? Я ні!

—Чому?!

—Ти певно думаєш, що кажу се з власного досьвіду, що в моїм серці вже відбув ся перший акт тої драми а радше комедії, що зветь ся любовю. Ні, так не єсть. Але знаєш що, берім живі приміри. Чи єсть любов? Нема! А знаєш ти, що може вона в мушцін ще і пайдеть ся, але в жінок...

—Романе, що се за бесіда?

—Правда! Ну що-ж? дуже любила нашого батька та проклята п. Вандзя? О, у вас усе лише раховане, все хто дасть більше, той возьме.

—Ну, Романе, даруй, се не так. Коли брати примір з найблизшого окруження, то як гадаєш, у кого було більше рахованя “хто дасть більше?” у нашого вітчима чи у нашої матусі? Хто тут любив? Мушціна чи жінка? Ох ні! ти вже даруй! Люди!—однакові люди, чи мушціни чи жінки. Є між одними і між другими вірні й невірні, добрі і злі, благородні й підлі. Мені здаєть ся, що коли-б люди уважали любов справді таким високим чутем, яким вона єсть, то не було-б ніяких спроневірень, ні підлих зрад, ні купна.

—Гм, може воно й так, хоч аргорос нашого вітчима і матусі, то він також любив її колись, хоч не тоді, коли женив ся з пею. Та впрочім, не буду сперечати ся з тобою в сьому предметі, о, бо я виджу, що вже хочеш щось казати і навіть знаю що: “ти тримай ся одного!” Ми говорили, хто рахував—хай буде, що й обоє любили, а виходить, що таки лише вітчим рахував. На се я би відповів, але пі, вже нічого не кажу. Бо зрештою мені здаєть ся, що на сьвітї нема безоглядної чесноти і не може бути високої любови. Та о тїм по тїм. Як би ти знала. Лідо, яка ти була прегарна, коли отак з заналом говориш. Просто чудова. Лише не гнівай ся, се ніякий комплімент, я-ж брат. Коли-б у тебе до твого гарного лица та золотого серця ще й твердий характер, ти-б просто була ідеалом. Та що, коли ти така слаба! То не гарно, Лідо. А ти ще до всього так гарно називаєш ся: Lied—пісня. Яке-ж то гарне імя. Батень-

ко так назвав тебе і мені здаєть ся, що коли тебе так називав, то не хотів тебе мати жалібною, милосердя благаючою піснею, лише сильною та могучою, та солодкою і ясною піснею весни і любови. Він же написав: Будь сильною, бо лише сильні мають право до життя!

—Се не людське право!

—Га, що-ж, коли воно таки так. Коли хто не має в собі ніякої сили, ну, не конче фізичної, але взагалі, хто не сильний ні духом, ні тілом, ні розумом, то він ціле своє життя мусть туди йти, куди його понихають, а прецінь такого поганого вегетованя не можна назвати життям. Тям собі се!

—Ну, знаєш, я тої самої думки. Та чи се слушно, то иньша річ. То ще питанє, чи як раз такі, котрі йдуть усе туди, куди їх хто пньший поведе, не чують ся може й задоволені з сього і чи се для них не життя лиш вегетованє? А відтак чи як раз вони не мають права до життя? Отже се мені видаєть ся несправедливим. Бо-ж вони тому не винні, що прийшли слабі а не сильні на сьвіт. Се певно, що тільки сильні можуть відчути цілу розкіш життя, тому, бо лише вони можуть жити своїм власним життям. Сильні—се сонця, а слабі, то їх планети, або ще гірше—аж місяці, що не мають власної волі і неначе планети довкола сонця, так вони довкола сильних крутять ся і йдуть з ними. Та сьому вони не винні.

—Гм, не винні? не зовсім! Певно, що такі, котрі не відчувають своєї безсильности і котрим вона не тяжить, бо вони воліють бути планетами ніж самим сонцем, ті невинні. Але такі, котрі так як ти розуміють і відчувають, що таке життя, яке вони ведуть, то не їх життя,—ті зовсім винні!

—Ну, братчику, ти щось надто поетизуєш і починаєш бути неконсеквентним. Кажеш, що все нірвана, що життя нічого не варте, а накликаєш пньших, щоб були сильні. Коли життя нічого не варте, то пощо того всього?

—Ну, Лідо, навіть коли життя не много варте, то коли вже

живемо, жиймо так як люди, а не як хробаки, що дають н собі топтати. А впрочім ні—се неправда, що житє для всіх не много варте. Варте воно навіть дуже багато для тих, що бажають його і мають силу бороти ся, мають надію на красшу будучність і вірять в можливість щастя. Ну, я не можу сього про себе сказати. Бо я абсолютно ніколи не зможу бути щасливим. тому що ані не маю в собі матеріялу на щасливого чоловіка, ані не годен уявити собі того щастя. Воно до мене ніколи не всьміхнеть ся, бо я занадто все аналізую та розбираю. Я не люблю ніяких зверхніх бліхтрів ні позліток, мушу знати саму суть, перед ніким не хочу гнути ся, а се все не матеріял до щастя. Я не живу мріями, лише найреальнішим житєм, а воно каже, що щастє неможливе. Та проте хоч знаю, що ніколи не буду щасливим, я таки працювати-му, не скорочу собі життя нічим, бо хочу бути сильним, побороти себе і свої сумніви, свою неохоту, просто ненависть до життя. Чоловік мусить мати якусь висшу ціль життя, инакше він не чоловік, лише простий збір орґанічних, живих клітин, що вегетують щоб їсти, спати та уживати можливих роскоший життя. Отак само живе кожда зввірина. Та так жити я не хочу. Моя ціль побороти себе. Твоя гарнійша, бо ти бажаеш іти на стрічу щастю. Дуже гарна ціль, і ти осягнеш її, тільки ради Бога перестань бути несьмілою, жалібною пісенькою, а будь сильною, могутною і ясною піснею. Побори свою слабість.

Мовчала.

—Тобі певно видасть ся дивним, що я правник фільзофую те ще й так недоладно. Та то знаєш у мене все те роблять нерви. Чекай, за хвилю я буду веселим, за хвилю знов циніком.

—Романе, прошу тебе, не говори сього. Чи воно годить ся. щоб такий чоловік, котрий тільки що перед кількома годинами так відважно заступав ся за сестру, тепер був таким немічним, так зовсім піддавав ся владі нервів.

—Ну, лишімо се. У мене єсть до тебе малесенька просьба:

сїдай до фортепяну і грай що: що будь. Або ні, то співай що, фантазуї. Так тихо, тихесенько, а може вспокоїш правничі нерви, що розфільозофували ся.

Сїла до фортепяну, поклала на клявіатурі руки і сидїла кілька хвиль мовчки. Далї полив ся спів.

Лпла ся мелодія без слів. Сумна була, безрадісна, немов зима що вкрила сьвіт. Лпла ся мелодія тужна. А далї стихла та туга і полив ся вже бадьорійший та веселїйший спів, що невдовзі змінив ся в чудову пісню бажаня щастя і житя.

В кімнатї було темно, лише місяць лив сьвітло крізь посріблені морозом шиби вікон, а вони, брат і сестра, сидїли близько себе і снували нескінчені мрії.

XII.

І знову йшли та минали роки і жите Лїди було все однаке, одностайно сіре. Нічого в нїм не змінило ся. Вправдї тепер не мучив її вітчим ніяким ловленем женихів, бо бояв ся “червоного радикала”, та на посаду все таки не хотїв пустити її, вже не так через те, що бояв ся стратити, як через те, що Цїночка вже почала на добре панночити та “бувати в сьвітї”, ну, розумїєть ся, нічого не хотїла і в руки взяти, щоби не зґрубїли та не зчорнїли, постійної служницї не можна було тримати, мати сама незмагала, а роботи все було гук. Ну, і Лїда мусїла оту роботу сама виконувати.

І так тягло ся вже щось третїй рік.

А далї пішло ще гірше.

Гуляще, веселе жите п. “секретаржа” було би вичерпало і криницю золота, а не тих мізерних кілька тисяч. І пану “секретаржовї” замісь золотого ковпіра почала всьміхати ся руїна і сором. Він став незвичайно прикрий навіть для своєї Цїночки, картав за найменьшу дурницю Бобика, лоточив день у день жінку, а Лїда, та попросту вже й жити не могла. Він усе дорїкав їй, що то через її упір вони будуть мусїли терпіти нужду. Бо коли-б була віддала ся за асесора, то все булоб

інакше. Що-ж? коли їй забагасть ся якоїсь поезії чи Бог зна чого, а тимчасом її рідна мати вже незадовго буде мусіла хіба жебрати, бо-ж не до чого пньшого воно йде.

А Ліда мов спасеня з неба ждала, щоб їй скінчив ся двацятьперший рік, щоб була вже повнолітна та вступила ся з хати. Тоді вітчим не зможе її задержати, бо вона буде панєю своєї волі. Піде учителювати.

І вона раділа. Прецінь уже раз буде мати те моральне задоволенє, що має кавалок хліба, хоч черствого та чорного, та свогого, бо до тепер мусіла приймати мов милостиню отой хліб, правда білий і сьвіжйй, та гіркий і солоний, бо подава-ний зимшми руками і з суворим, згїрдливим блиском в очах. А той же гіркий хліб тяжко був зароблений та заслужений, гіркими сльозами окуплений!

Тепер, тепер заживе вона може своїм повним житєм. О, вона знає, що те жите не буде ні цвїтистым килимом, ні пахучим, мильньким, зеленим лугом, тільки кремениста, тверда стежка заросла, глогами та колючками; про те вона не лякає ся його, бо хоче бути сильною. “Лише сильні мають право до жита і до щастя”—доспівувало в її душі. І се була правда терпка, болюча, а проте правда! А вона хоче бути сильною, бо нагородою мало бути щастє. Яке воно буде, того не знала, запала лише, що бажала того щастя, відколи вчула звук того слова та почала розуміти його. Те її щастє мало бути таке гарне, чарівне, таке велике, безмежне. Нехай триває тільки хвп-лину, лиш малу годинку, та най прийде! Вона заплатить за нього житєм, покине “вигоди”, покине “спокій” та піде працювати разом з тими темнимп, селяньськими масамп., з посе-рїд котрих вийшов її покійний, нещасний батько. Бо дома сидіти й на далі зовсім нема чого. Поволи, поволи і вона займе тут місце хіба простої служниці. То радше вона зі своєї пенсії буде платити служниці, а сама піде учителювати. Вона й так лише діссонанс у своїм родиннім кружку. Правда, гірко

їй буде без матері, а матері без неї, та й тепер чи їй солодко дивити ся на повсякчасні муки своєї дитини, котрим вона не в силі зарадити?

І Ліда одного дня зібравши ся на відвагу сказала вітчмови, що задумує тепер старати ся о учительську посаду. Вітчм зразу не хотів того слухати, та коли Ліда обіцяла, що за свої гроші найме для мамі служницю, вже не змагав ся і позволив.

Гірко було з матірю.

Вона не боронила, ані не перешкаджала; вона лише так гірко, гірко заридала і сказала:

—А бодай же така мама як я, під землю запала ся. що таке солодке жите дала своїй найліпшій дитині! І ти, така вразлива та ніжна дівчина маєш іти сама без опіки учителювати на село? І ти маєш зносити ціле гірке, безпросвітне жите вчительки? І ти, що так бажаєш любови, ніколи не вчуєш дорогих слів коханого муцини “люблю тебе”, ні не зазнаєш, що його любов? Боже, Боже, за що-ж ти мене так тяжко каравш?

Тут “сильна воля” Лідина висіла вже на волоску: оттого наріканя матери на себе саму вона не могла перенести, отих сліз тяжких не могла видіти. Та про те почала її просити, щоб не плакала, так щиро розкрила перед нею свою душу, як ще ніколи перед тим, лагідними, любими, веселими словами успокоювала її тяжкий жаль, що мати немов згодил ся зі всім. Бачила врешті сердешна, що й таке жите, яке Ліда веде дотепер, се далека дорога “не до щастя”, і вже не сперечали ся.

І Ліда дістала посаду!

В селі Н. хибувало молодшої вчительки і вона дістала там місце. Недалеко від міста і люди в селі були досить добрі, управитель школи, теж, і Ліда поїхала.

Правда, на самій стрічи повитала її темна, мокра кімнатка, перероблена з жидівського ванькирика, (бо школа “молодшої сили” містила ся в давній коршмі), брак дров, а се було

вже в падолистї, не дуже прихильний привіт декого з громадської старшини та дарма: Ліда думала, що буде ще гірше. Бо зрештою що-ж? за кілька день надвезли дрова, Ліда запалила в печі, вохка долівка трохи просхла і стіни висушили ся, і Ліда почала жити в своїй хатці.

Далі почала вчити дїтній. Спершу йшло дуже тяжко. На щастє управитель був добрий чоловік, показав що й як робити, навчив чого не вмїла в провадженю дїтній, і Ліда поволї втягла ся в той обовязок та полюбила його. З дїтьми йшло дїло теж досить добре, бо були слухняні і досить похочливі. Найгірше було з родичами дїтній. Видїли, що “прафесорька” молода тай добра, і почали не пускати дїтній до школи. І Ліда тоді сама не знала, що починати. Записувати до виказу не хотїла, бо занадто жалувала їх і старла ся їх оправдати, що вони не можуть ходити, бо то одним задалеко, а другі не мають у що одягнути ся ані вбути ся, а зима остра і т. д. Воно почасти може й було правдою, та що з того, коли того не хотїв узглядїти управитель, а тому інспектор, а інспекторови знов Рада шкільна. І з того виникало множество непорозумїнь.

Нераз приміром прийде до неї який селянин, скорчить ся в три погібелї тай просить:

—Панї професорько, ни подавайте мого Дмитрунь на штроф. Та я би сам радніщій, аби сї дитина вчила, коли чоботи му сї розпали, а босий тепер ни піде, бо сами здорови знаєте, що студїнь.

—Що-ж, газдо, я прецінь не подаю сама на штроф. Ідїть до пана професора тай скажїть, чому ваш хлопець не ходить до школи.

—Та Дмитруньо до вас ходить.

—До мене. Але то видите так: я лишень записую, кого не було, а решта належить до пана професора.

—Ну, то будьте ласкави не записуйте.

—Як-же я це можу? Таже прецінь як би я не записала

вашого, то мусіла-б не записувати і другого і десятого. А надомною-ж ще й пан професор і пан інспектор, тай най котрий з них котроїсь днини увійде до школи, тай увидить, що половини дітей у школі нема, а ніхто не записаний, то що? Та-ж ви самі це знаєте, що й ви мали би однако біду і ще до того і я мала би. Так не можна. Єсть припис, що діти мусять учащати до школи і того не можна змінювати. То для вашого власного добра.

—Ей падоньку-ж мій, падоньку! Де-ж мині сі на сьвітї дівати? Кажете йти до пана професорьн?

—Та йдїть як хочете, але то вам не богато поможе, бо пан професор мають наказ подавати виказ усіх тих, що не ходять до школи з якої иньшої причини як слабїсть.

—Ой Господи Боже, тай чому-жїсь му лїпше нїг не відобрав, нїж мали сі чоботи подерти. Хоть би не треба було штроф платити,—казав мужик і відходив мало не плачучи.

Коли Ліда була “при грошах”, то давала йому кілька шїсток кажучи:

—Нате ґаздо, полатайте хлопцевн чоботи, бо шкода, аби школу опускав. Як будете мати, то віддасьте.

Таке трафило ся досить часто, особливо в перших тижнях її учителюваня. Та скоро завважила Ліда, що селяни надуживають її мягкого серця, а навіть по троха сьміють ся з того. Та се ще було нічого. Далекo частїйше трафляло ся, що до школи приходив який бутний, премудрий і не зовсім тверезий ґазда, та починав сварити ся а навіть грозити. Вона на превелику силу випрошувала його з хати, замикала хату на ключ і коли ще який “присмний гїсть” мав загостити до неї, удавала, що її нема дома.

Ой нераз прийшло ся їй через те гірко заплакати, нераз навіть цинїчно засьміяти ся, коли пригадала собі, що вона прийшла тут з вірою, що здобуде щастє, що зможе працювати на користь народови.

Тоді безмірна туга опановувала її, в серці немов тріскали, рвали ся всі сердечні струни, а душа хотіла вирвати ся з немічного тіла і прудкою ластівкою мчати ся до світла, до сонця.

Та дарма!

Коло себе бачила Ліда стіни своєї зимної, темної кімнатки, крізь невеликі, замерзлі віконця заглядала в її малу хатку попура ніч. Вітер вів-завивав, денаде заскрипів сніг під колесами возів та коний, або під чобітьми людей. Та й сі відгомони якого такого життя були досить рідким гостем коло її домівки. Звичайно було пусто, тихо, мертво і її змучену цілоденною працею, важкими обставинами життя та лихими людьми опановувала теж мертва байдужність, майже сонність. О, як вона бояла ся тих хвиль! Хто зна, чи не гірше як лютого вихру, як шаленої зимової метілі-бурі. Тоді вона чула ще що живе, відчуває, бажає бороти ся як той невпинний вихор; що взагалі вчуває ще в собі якесь життя, але та пуста, та мертвецька безконечна пуста, тишина, о того вона лякала ся гірше найбільшого лиха. І так буде йти рік, і два, і десять, і все однаково, все самотно, одиноко, тихо, бідно. І так буде йти вічно...

А так десь коло осьмої години приходила до неї стара Марциха, що їй послугувала і ночувала в неї, і тоді починали ся у них безконечні розмови. Стара оповідала про безталання сільських жінок, і взагалі про сіре мужицьке життя, а панночка слухала тих простих немудрих оповідань і на віки записувала собі їх у пам'яті. Ніколи вона не мала їх позабути, ніколи таких слів не забуваєть ся.

Та що з того, чи лекшало Ліді з того?

О, часто, коли вже Марциха заснула, Ліді не спало ся, передумувала тисячі разів усе що чула, тисячні способи розбирала, щоб знайти хоч промінчик щастя, на котрім могла би спинити ся—і не знаходила.

І тоді опановував її часто той внутрішній, цинічний,

страшний сьміх, що не розливаєть ся ні сріблястою, веселою, любою хвилею, ні злим, лютим реготом, ні делікатним, вимушеним півсьміхом, ні їдким, тонким сьміхом. Той внутрішній сьміх страшний! Се крик розпуки над власною немічю, се глузуване з власного безспля.

Вона прийшла тут шукати щастя! Так їй треба! Вона хотіла щастя, сьміла мріти про нього і яким правом? відки? Чи мала його та стара згорблена жінка, що спить там у куті кімнати? Чи мав його може той бідняга, що просив Бога, чому радше не повіддїймав його синови ніг, ніж мали чоботи розпасти ся? Чи мав його може її брат Роман, або може її матушенька, або її управитель.

Ні! щасте не для пролетарів!

Та про те бували такі хвилі, коли вона таки мріла про щасте; мов на злість роздумуваням та важкій зневірі молоде серце домагало ся його, шептало: шукай—знайдеш.

Те діяло ся особливо тоді, коли отримувала лист від брата.

XIII.

Їх відносини, від коли Ліда пішла на посаду, стали ще щирійші, бо брат почав від тоді не лише любити, але й поважати її. Йому самому було не багато лїнше як перше, та його листи дихали тепер часами великою відвагою та силою духа та підносили й її духа висше. А нераз, коли він почав описувати їх громадянське жите а (він усе ще ходив на права, тільки у Львові) то в неї аж серце росло та надією било ся.

Особливо коли писав про Марчука, то його лист дихав тоді навіть правдивою вірою в сьвіт та жите.

“Подумай собі Лідо, що то за оригінальний хлопець. Таке то бідне, син удовиці, має ще до того при собі свого малого брата, що його посилає до школи і сам удержує і його й себе з праці рук, чи там голови, с. е. з стипендії і з лекцій, що їх має щось аж три; правда, всі добре платні, щось по вісім чи десять срібних. Але варт того його лекції! А як би ти знала,

як той опрацює відчит, то хоч пальці оближи. (Для тебе отсе порівняне певно неестетичне, але таке приплило на думку). Попросту, чоловікові не містить ся в голові, зрідки таке молоде стільки тої премудрости набрало у ту білу, кучеряву лепету? А яка в нього віра в жите, який запал до праці! Тільки знаєш що? на одному пункті (подібно як ти) скінчений фікс (тільки більший ще як ти). Каже, що він доконче опанує щастє, бо він так хоче. Чула ти таке? Знаєш, мені пераз хочеть ся сказати йому: “Чоловіче шалений, чи ти знаєш, що то жите? Чи думаєш, що воно все буде тобі так іти як дотепер?”. А цікавий я знати, що би мені відповів? Ні! таки колись конче запитаю ся!

“Знаєш, то капітальна дурниця, що я дотепер кудись по чужинах шляв ся, шукаючи великої премудрости. Хто зна? коли-б я був скорше з сим Штефанком зійшов ся, чи не було-б у мене більше віри і в себе і в людей? Ні, вір, приязнь такого чоловіка ушляхотняє, додає сили і охоти до жита. Словом, ідеальний з нього хлопець.”

І властиво що такого було в тих словах, що вона так тїшить ся? Чого? Чи лише того, що брат відзискує віру в людей? Чи лише того? Ей паннунці! Осторожно з вогнем!

А далі, далі—немов лискавиця перелїтає думка: “Двоє нещасливих”, і згадуєть ся: він хороший, сумний та задумчивий з вогнем в очах, а далі “двоє нещасливих” зміняєть ся в думку: “двоє, що йдуть на стрічу щастю, “сонцю золотому”; і щось немов прочутє того золотого сонця, немов проміне його огріває її душу.

На братові листи відписувала дуже щиро і гарно і просила, щоби скоро відписував, бо його слова, то єдиний голос “з висшого свїта”, в якому він жив.

Він відписував:

“Лїдо, знаєш що? А ну згадай! А що, не можеш? Ну, то я

тобі скажу: Марчук з того села, в якому ти учителюєш! Ні, ні, я не жартую, лише правду кажу. А знаєш ще що? Я таки запитав ся його, відки в нього така віра в жите та людий, питав, чи він був дотепер дуже щасливий, а він... Він мені таке оповів, ну, як зачав оповідати про своє дотеперішнє жите, то наше було ще й цвітами встелене супротив його. Казав би я тобі про те, та біда, що той шалений виміг на мині слово, що нікому не буду розповідати, що я чув від нього. “Я бачу,—казав—як у тебе очи сяють подивом, а то на правду нема чого. То лише трохи сильної волі та віри в добро, і ціла штука скінчена. Ну, правда, не все і не кождому вдасть ся вийти з тої борби, що зведе житем, і на далі охочим бороти ся—то вже треба мати вроджене,—та вір, що богато вини в нас самих, що не хочемо опанувати наших забаганок, не хочемо відмовити собі нічого, що нам миле. Та врешті, ні, ти сього не зрозумієш, що я хочу сказати, бо того словами не можна висказати. А ще знаєш що? ніякий пан не зрозуміє сього, бо се душа мужика, що пне ся в гору, а його безвідрадни обставини все гнуть і гнуть у низ, а він таки не піддасть ся і прямує до своєї ціли, на стрічу щастю. Ти всміхався на те моє щасте? А я вірю в нього, вірю, що хоч на хвилю здіблю його, що хоч перед смертю обійму його своїми ще теплими руками.

“Як би ти могла бачити його, як він виглядає, коли се говорив! Просто як який грецький герой, бо він до всього ще й дуже гарний! І—ну, сьміє ся тепер з мене—я цинік—признаю, що також починаю вірити в те, що він завоює щасте, коли воно лише існує на землі. Він варт того. Скільки він мук та горя переніє, а не угнув ся, не спідлив ся, то й заслужив собі нате.

“Про себе не маю що писати; ходжу до уряду, пишу, учу ся. бо хотів би хоч за шість літ скінчити оті права; говорю з Штефанком, хоч і в мене і в нього мало часу на балачку, бо він хоче вже сього року здавати професорський іспит і попросту замучуєть ся тим.

“Бувай здорова. Як будеш бачити ся, уцілуй від мене матусю, побажай Ціпочці, най ще висша і дурнійша виросте, і відпишуй скоро.
Твій Роман.

“Р. С. Як Штефанко буде їхати до дому на сьвята, то я може приїду до тебе, розуміть ся, коли приймеш, бо хочу поглянути, як ти завойовуєш щастє, коли ще не забула там, як звучить те слово”.

Вона відписала дуже короткий та щирий лист, котрим запрошувала Романа, щоби конечно приїхав подивити ся, як вона пне ся до щастя, та як їй живеть ся тепер.

На сей лист не відписував уже Роман, тільки замісь відповіді приїхав до неї. Кількож то було втіхи, кілько радості! А ще коли Роман привів одного дня Штефана з собою, то Ліда повеселіла і справді немов пишною, ясною рожею зацвила. Роман не знав, що вони знають ся; Ліда чомусь нічого не спомпнала йому про те, що знає Штефана, бо хотіла, щоби він їй як найбільше про нього писав, а знову Штефан не знав, що Ліда Романова сестра, бо через цілий той рік, коли Штефан учив Бобика, Роман був у війську і не приїздив до дому. Та коли показало ся, що вони обое давнійше знайомі, то Роман немов урадував ся, а нераз знову якісь тїни ніби ніжности, ніби неохоти та недовіря скоро пересували ся по його лиці і скоро зникали.

Які-ж веселі вечери переживала та трійка! Збирали ся звичайно у Ліди, а зглядно Штефан приходив до Романа, і тоді або пересиджували всі троє в Лідиній кімнатці, або частійше вибирали ся на проходи. Раз мали йти на прохід, та звів ся вихор і понесло снігом, тай мусіли сидіти в хаті. Роман звичайно почав жартувати і просив Штефана, аби оповів, яку байку, бо він конечно хоче якоїсь байки. Штефан теж жартуючи відпекував ся, нараз споважнів і сказав:

—Се пригадує мені той день, коли я вибрав ся перший раз до школи. Давно то діялось. Майже дванайцять літ тому.

Тоді я ще був таким наївним хлопцем! І тоді ще жив мій незабутий батько. І тоді був такий гарний погідний осінній ранок. Ді й мої сестри і брат спділи всі на приспі під хатою і їли морков. А сестри просили мене, аби я оповів байки, акурат так як ти тепер. І я казав—а вгадай якої?

—Думаеш не вгадаю? Певно про щасте! Чи ти тоді ще не мріяв про щасте?

—Ей, чому ні, мріяв! Лише я ще не бачив його в таких виразних та ярих красках як тепер.

—А пригадуеш ще ту казку? То цікава річ учути казку про щасте.

—Чи пригадую! І так, і ні. Може не зовсім така, як тоді снуєть ся мені казка про щасте в думках.

—То розкажи! Чому-ж ти Лідо ні слова не скажеш?

—Не хочу слувати. Думаю, що пан Стефан і так оповість!

—Добре, буду оповідати, лише наперед прохаю вибаченя, як не буде йти дуже складно, бо я вже давно не говорив казок.

—На високій, високій горі, там всемогуча богиня щастя мала свій престіл із золота та самоцьвітів кований.

І гарні та лискучі були корони, що тисячами посидані лежали у її ніг; та гарнійша, та більше лискуча була корона її золотого волося, що вінчала її чоло.

І ясні були шафіри, що ними були гантовані її дорогі шати, і ясні зорі, що палали на її приказ у вечірньому небі, та ясніші сафіри і зорі сяли в її очах.

І гарні були коралі і перли, що ними був украшений її престіл, та гарнійші коралі і перли були в її устах.

Перед нею все клонпло ся: царі і нуждарі, королі і лицарі, рільники і кушці, старі і молоді кланялись та хилились перед всемогучою богинею щастя та сонця.

Раз прийшов до неї один молодий лицар. Вірно він став перед нею і сказав:

—О щастє, так довго я шукав тебе і піде не міг найти. Зійди хоч на хвилиночку до мене, нехай хоч часочок буду щасливий!

А вона всьміхнула ся тай сказала:

—Я ні до кого не сходжу сама. Мене треба заслужити добрими вчинками та працею; я лише тому вливаю в груди почутє щастя, хто заслугує на се.

А він відповів:

—Я син багатого пана. До праці я не звик, бо за мене всю працю чинили слуги. Я вєсього тільки їй працював, що вживав життя та його роскошій. Та щастя я не знайшов у нїм.

—У тебе лишила ся ще чиста душа, що пізнає свої блуди й недостачі. Вертай на землю, старай ся жити більше для ниньших ніж для себе, то може їй стрінеш ся зі своїм щастєм.

І молодий лицар пішов.

У темному лісі заскочив його вечір, і він шукаючи притулку, зайшов до хатки старого праведника, що жив у сьому темному лісі разом із своєю дочкою. Та дочка мабуть дуже була подібна до щастя, бо на її вид молодий хлопець забув про всі болі, турботи та чорну зневіру.

А рано сказав до неї:

—Чи хочеш піти зі мною у довгу та важку мандрівку життєву і стати моїм ясним сонцем?

Вона відказала:

—Пішла би я з тобою, та не могу лишити старого і немічного батька. Коли хочеш, то лишися тут з нами і будеш нам помагати управляти рілю і будеш помагати радою та вчинками всім бідним людям, що живуть там у долині в сумному та бідному селі.

І він лишив ся .

І в його серце вступило почутє безмежного та сьвітлого щастя: помагав бідним людям і глядів в очі своєї Весноньки і був душею її душі.

Та прийшов день і його Веснонька умерла.

Він з розпуки рвав волосє, товк головою до каменя і ходив на її гріб і горячо молив та просив:

—Веснонько, присни ся мені, покажи ся ще хоч раз, бо не дотримаю обіту даного тобі: заподію сам собі смерть.

А раз уснув на її гробі.

І злинула вона до нього, така чудова як була й за життя, лише тепер мала ще й білі крила, поклала на його рамени руку і сказала:

—Милій мій! Чому не дотримуєш обіту даного мені, а кидаєш такі страшні слова? Ти-ж був щасливий стільки довгих літ! Чому-ж не хочеш тепер працювати для щастя інших. Не плач, милій, не вбивай ся. Невдовзі надійде день, коли сполучимо ся на віки!

Він пробудив ся і з ясним, радісним усміхом вернув до давно киненої праці. Тихо і в тяжкому труді вів своє убоге, самітне життя, і ждав дня, в котрому вона покличе його до себе на віки. — —

Останні слова казки давно перегули, а вони всі трое сиділи в задумі і ніхто не важив ся ворухити повної таємних шептів тиші.

Роман перший відізвав ся. Та ні Штефан ні Ліда не знали, що він властиво хотів сказати, бо почав був з лукавим усміхом на устах глядіти то на неї, то на нього, і якесь жартливе слово от-от мало схопити ся з його уст, та відтак щось немов іскорка великого чуття болю і ніжності засвітіла ся в його очах задивлених на них обоє і він лише сказав:

—Дуже гарно дякую за гарну казку—певно власної композиції?

На се знов відповів Штефан:—І так і ні. І чув я дещо з того, і дещо свого доложив, тай зложилась от собі казка. Але час мені вже вибрати ся д' хаті.

І Стефан якось первово схопив ся, убрав ся і прощаючись з Романом та Лідою скоро виїшов з хати. Відтак уже немов би уникав довших розмов у хаті. Вони дивно ворушили цілим його еством, немов неволили, і він лякав ся кожної хвильки, що довше не зможе терпіти і вибухне всім своїм чутем і болем. А він не сьмів!

За те більше ходили на проходи. Так було всім вільнійше на тих далеких, зимових проходах!

Сніг сьвітив тисячами блискучих іскор, дерева вдягнені в білий іней при сьвітлі зимового, заходячого, холодного сонця с'яли діаментами-жемчугами. А над усім ясніло голубе небо, червопійючись на заході пурпурою.

А пераз вертали з проходів аж пізнім вечером.

Тоді коли місяць ясно сьвітив, зеленим сьвітлом сьвіт заливав, тоді як зірки сіяли-мигтіли, тоді коли небо здавало ся біле, і поле біле, і хати білі, сліпучо-білі. Їх трое тихою ходою, закутані в довгі чорні плащі, з білими, морозом зрумяненими щоками, із сіяючими мов зорі очима, з щасливим, тихим усьміхом на устах, ішли селом немов очаровані чудовою красою зимової ночі. Так було тихо, так тихо, лише сніг скрипів злегка від їх ходу; і було їм добре, і було їм любо.

Та часто, дуже часто щаслива усьмішка зникала, натомість морщина острого болю з'явила ся коло уст. Се було тоді, коли зближали ся ближше до тих хаток, що здалека біліли ся та манили до себе.

О! в тих хатках можна-б побачити гарні образки щастя! Вони знали, які!

От там у петоплений, дїравій хаті плакала вдовиця з дрібними дїтьми, майже онухлими з голоду.

А в тій знов хатчині на городах бив ся син з батьком за те, хто на весні буде орати тай сіяти "на цілліні", а хто "на мандибуренці".

А знову у тій великій, новій, батько вже щось з пів року лоточив та бив доньку за те, що не хотіла віддавати ся за старого, а хотіла жити своїм життям та любити ся. На все село викрикував: “Го, го, нібого, вілітит ти любов з голови, як стане у хаті пусто тай зимно, а твій чоловік з розпукп, що не ме мати, чим тебе тай дітний погодувати, піде у коршму пити, а відтак буде тебе бити тай збиткувати. Але як будеш сита тай у гараздї, то прийде і любва, ни бій си”.

А до тої малої, похиленої хатини, що її не було й гаразд видко з поміж великих чужих оборогів та stodіл. прямував, а радше кривуляв п'яний-п'яніський мужик, і недоходячи навіть до хатнього-порога, викрикував:

—Чуеш—біжи борзо до сусіди, зич спра, зич масла, зич пшеничної муки, роби пироги, бо я твій чоловік! Чуеш? З коліна вілупи, а давай мині пирогів. Я свій пан на своїй загородї, ая, докім ше на своїй. Най си ше хоч раз ужию, бо як ні на весну вігоня, то хиба стану Жидам за Івана.

Виходила бліда, змучена, аж чорна жінка, хотіла його ввести до хати, аби не робив “покаяня”, але то не вдавало ся їй. В відповідь діставала так по голові.. що аж обливала ся кровю, та про те бігла до хати боронити дітний від лютого звіря, що вже тепер їх виганяв з хати “до дідьчої матері”.

Врешті позбирала той свій “нещасливий” дріб і плачучи та нарікаючи йшла до сусіди хоч “до оповіночи, поки цес не вгамує сї”.

—То-м собі думала: робит уже цілий тиждень у місті, принесе д' хатї хоть який-такий крейцїр, а він прийшов пеній-пенїський як ніч, тай заводит покаяне.

Та далі ті наріканя стихали, бо бідна жінка побачила чужих людей, до того ще напів... покїрно поздоровляла їх та йшла далі до сусіди; а за нею бігли босі діти. Відтак ставала

сирота коло порога чужої хати, тай емирним голосом просила “пустіт”.

— — — — —
— — — — —

Ну, а ще багато гарних “картинок щастя” бачили вони йдучи із тих далеких проходів, і їм ставало тоді бездонно сумно і совісно за те, що вони сміли колись мріяти про щастє; тоді раді би були одно від одного під землю сховати ся. І тоді замирала їм на устах недомовлені слова, а голови хилили ся в низ.

Тишину переривав Роман.

Тихо підходив до Штефана тай казав:

— Чого ти Стефане замовк? Чи не снуєш часом мрій про щастє? Певно, коли бачить ся щастє пньших, то мимоволі починаєть ся мріяти і про своє! А ти Лідо? Ти що? Плачеш від щастя?!

Штефан ще не обзивав ся, за те Ліда не стерпіла.

— Ромку, дайже спокій! І за що ніби маєш когось мучити? Знаєш прецінь, що ніхто не говорить ніколи про безглядне щастє, ані не каже, що може бути щасливий, коли видить коло себе таке горе! Та прецінь власне тому, що стілько того горя всюди, треба старати ся його зменьшити. Як хто вміє: один помічу матеріяльною, другий моральною. Та-ж ми не їмо хліба дурно, не живемо працію пньших, не кривдимо нікого. Певно, ми не в силі навіть нікому сліз осушити, не можемо багато поліншити безвідрадної долі тих нещасних. Та прецінь се не наша вина, і по мойому ми краще-б зробили, коли би меньше нарікали та знеохочували ся, а взяли ся твердо до невдячної праці, кажучи собі по запорозьки: раз мати родила! Що-ж? у нас страшні, безвідрачні обставини, але як то було за наших праїдів? Коли селянин не був навіть паном свого життя, коли його міг пан для простої забаганки застрілити мов пса і за те платив декілька талярів кари! У нас тепер лише

більше рук до праці, більше охочих умів та щирих сердець, більше самовідреченя, а будучність наша, а щастє наше.

—Ой, Лідо, Лідо, ти правдива пісня! Ну, починай же пеан про наше чудове житє. про щастє. Ні! я напrawdę не знаю, чи ви сліші, що над краєм пропасти-безодні можете деклямувати такі палкі промови!

—Слухай ти правниче, успокій но свої філософічно-песімістичні нерви, тай не говори таке як старий дід, що трясє ся над гробом.

—Но, но, Штефанку! Правда—філософія не мій фах і я не думаю навіть філософувати: я тільки беру річи реально. Ну і цікавий я знати, як ви хочете працювати? Певно думаете про роботу в народі. Ну, Лідо, не всміхай ся так іронічно! Здаєть ся, не думаєш, що я під роботою в народі розумію ходженє від хати до хати та читанє “Наймички” Шевченкової? Ні! я розумію таки нашу серіозну роботу: твоє учительованє, Штефанову науку, мою будучу адвокатуру, взагалі всяку працю, що має якесь добро народу на меті. І що-ж? Розумієть ся, що та вся робота має вести в перші лїнії до самосьвідомости національної та почутя народної чести серед люду. Ха, ха, ха, які-ж ви потішні! Чи ви думаете, що історія повернеть ся в зад і що ті, що нам уже раз видерли наші сьвятощі, схотять їх нам звернути? Чи думаете, що наш оголомшений нарід зважить ся виступити проти самоволі висших, що зважить ся бороти ся? Та-ж то майже самі раби. І хто нам допоможе в тій боротьбі? Чи наші вороги? Хйба би дурні! Однак паша мова буде в поневірці, бо ми лише бідний плебс, що висилає з поміж себе рік-річно декільки соток людий, котрі йдуть здобувати собі й иньшим щастє, та в котрих нема найвисшого ідеалу, бажаня вільности рідного краю і котрі тому по дорозі гнуть ся, ломлять ся. А коли у деяких єсть у душі той ясний ідеал, то вони витримують до якогось часу, стоять при своїому твердо мов скала, та злигодні житя вганяють їх у могилу. Та сї по-

слідні—сі ще щасливі на против тих, що зломил ся або і впа-ли: з тих ще хоч примір добрий, а з темних то ганьба, і сором, і несвітський жаль, і гріх. Дарма, жите важке, боротьба за хліб, то найперший людський обовязок. А у нас, у наших ворогів у руках питає нашого жита чи смерти, то-ж коли ми вибираемо жите, мусимо ломити ся або гнути ся.

—Слухай Романе! А чи воно у Франції було відразу так як єсть?

—Се пуге! По перше: французька революція у нас не дасть ся перевести, бо тепер не ті часи. По друге: Французи воювали самі між собою за основні реформи, а ми мусіли-б з чужими. По третє: Коли французський плебс домагав ся зрівняня всіх станів, то мав за собою і низше духовенство і значну часть біднійшої інтелігенції. А наша інтелігенція, думаєш, пішла би з народом? Ну, ну, надій ся!

—Тепер, бачиш, договорили ся ми до краю. От, у сьому власне вся біда. У нас нема свідомої інтелігенції.

—А бій ся Бога, як ти можеш таке говорити?

—Ти перед хвилею сам щось подібного сказав. І се тільки правда. Принаймі на мою думку. На мою думку інтелігентний але правдиво інтелігентний і свідомий чоловік не потрафить ні упідлювати ся ні повзати. А се чи ж не упідлюване, коли хто походячи з народности слабшої, переходить до міцнійшої і ворожої, так як се дієть ся дуже часто у нас? Коли хто взагалі покидає свій низький рід, а пхає ся силоміць між висших? Коли хто дрожить за власну шкіру, не оглядаючись на те, що тим шкодить иньшим.

—Ну, даруй! А коли він знає, що служачи своєму народови здохне з голоду?! Но, розумієть ся, що я сього не хвалю, але чистий розум велить не здихати, лише жити!

—Він не повинен так казати! То власне біда, що у нас розум грає часамп за велику ролю, а сумліне за малу, і взагалі, що ми надто кермуємо ся розумом і серцем, а сумліне

у нас на боці. Коли-б такий один з другим порадив ся з сумлінням, то воно би йому зараз пригадало, що коли він приміром не дістане найліпше платної посади, або не зістане совітником, то він ще не вмере. Але коли він і таких десять покинуть справу рідного люду, то будуть гинути повільною смертю сотки й тисячі тих, що він з поміж них вийшов, їх кривавим потом годував ся; на їх місце прийдуть сильніші духом, тілом, культурою люди з ворожого племенн, і на їх прадідівській, слізми та кровю зрошеній скибі зівьють гніздечко для "б'ялего оржелка".

—Се правда, що-ж коли отся пісонька переходить от рода в род. Кожен нарікає, що нема свідомої інтелігенції, а ніхто не вмє зарадити сьому лиху.

—Бо по мойому у нас дотепер за мало звертало ся і звертає ся уваги на вихованє. Коли дитині не відінить ся з самого початку почутя обовязку та любови до рідного краю, а відтак ще й у школі вона нічого про те не чує, то як має з неї що доброго вирости? Та воно мусить бути ліпше: теперішні молоді, патріотичні професори сїятимуть правдиве зерно в душах своїх учеників, а ті зерна засїяні в молоді душі глибоко впускають коріне. По мойому треба так повести дитину, щоб вона в пізнійшому житю поносячи навіть недогоди та кари за своє правдиве поступованє, уважала те з своєї сторони лише сповненем обовязку а не жертвою. А коли всі будуть свідомі свого обовязку, тоді здасть ся, не треба буде таких жертв, які тепер ще таки справді істнують.

—То ви мусите дуже любити своє учительське званє, коли з таким запалом і вірою говорите про нього. І видко, думаєте всі сили посвятити на те, щоб виховувати молоді покоління інтелігенції.

—Так, папї, буду старати ся зробити все, що в моїй силі. Бо доки у нас не буде свідомої інтелігенції, то доти і вся робота серед люду немислима. Нарід недовірчивий, і треба

чистих рук і чистого та люблячого серця, щоб можна усунути всякі сумніви народні що до чистоти і щирости роботи серед нього. Але воно буде лїпше, як єсть, мусить бути лїпше.

—Ну, Штефанку, я бачу, що з тобою не договорив би ся. Певно, хто має таку сильну віру в добро як ти, то з ним не можна нічого вдїяти і зрештою я й не беру ся. Дай Боже таких більше! А тепер добраніч, мій ідеалїсте, бо ми вже коло школи, а пора досить пізна.

—Нї, я не ідеалїст! Я лише той, що вірить в побїду добра над злом, і в те, що хто сповняє свої обовязки, для того навіть і серед наших тяжких обставин можливе щастє.

—А се не ідеалїзм?

—Ну, ідеалїзм, ідеалїзм, нехай буде по твому! Тільки побачиш сам, що щастє єсть, і що я його знайду. В сьому часї почуваю те більше, як коли будь перше. А тепер добраніч, Романе, добраніч панно Лїдо!

Вона подала йому руку. А очи її с'яли яснїйше від зір, а була така гарна мов би те щастє, що він ішов йому на стрічу. А місяць лив зеленаве сьвітло, жемчугами іскрили ся снїгові поля. Вона-ж подала йому руку з таким глибоким поглядом у його очи, як тоді, коли збирала ся на балі і коли вперше думка: “двоє нещасливих” явилась у неї. Чи й тепер та думка гостила в її голові?

—Ті, що йдуть на стрічу щастю—співало в її душі.

—Добраніч!

Пішов.

XIV.

Прийшли руські сьвята; Роман з Лїдою поїхали додів, а по сьвятах одно до своєї школи в тихому селї, друге до Львова.

І Штефан теж не довго міг сидїти дома та сьвяткувати, бо мусїв і брата везти до школи і таки постановив собі сьвято, що мусить здати іспит на четвертому році, се-б то так десь за пів року від тепер.

О, він добре чув, переконав ся про се тисячі разів, не раз, що без Лїди він не в силі довше жити. Та коли не здасть того професорського іспиту, то не буде міг мати її своєю жінкою, не осягне своєї найгарнійшої мрії, що вже від многих літ була провідною зорею його життя.

Нї, не через те, щоб вона (Лїда) не схотїла бути жінкою бідного суплента, тільки через те, що вона знає, яка присяга вяже його, знає, що він утримує свого брата та помагає мамі, то не хотїла-б віднімати у його дорогих хлїба. Коли здасть іспит, то буде щось зовсім иньше; тоді він може утримати і жінку і брата.

На сю думку серце завмирає від страшного болю. Що тоді житє, що праця, що все? Що його мрії про щастє? Щастє—без неї!? Нема його, нема! Вона—його щастє! Лишень хвилинку, лишень годину—однн золотий промінчик за ціле сумне, голодне, холодне, безвідраднє житє. Нї! вона мусить полюбити його! Він розкаже їй усе, скаже як щиро її кохає, як довго, як вірно! Як працює, щоб лише заслужити собі на неї, на можливість назвати її своєю жінкою. Все їй оповість.

А сумліне казало:

Тільки не тепер; аж тоді, як уже будеш міг просити її, щоб стала твоєю подругою. Тепер терпи і мовчи! Бо слухай, ану-ж вона не любить тебе, то чи стане в тебе стільки сили, щоб перемогти себе тай вчити ся далі? А коли нї, то тоді що? присяга дана батькови піде в забутє, бо ти будеш шалїв з розпукн і певно не схочеш більше працювати. Чи то буде чесно?!

От такі думки раз у раз снували ся по його голові. Серце казало, домагалось говорити, сумліне наказувало мовчати. І він мовчав.

Ходив на виклади, вчив ся, писав свою працю, бігав на лекції, та при тому мучив ся так страшно, так нелюдськє, що далі не ставало сили терпіти. І тисячі разів зривав ся, хотїв їхати, висповідати ся їй з усього, збути ся тої важкої непевно-

сти, та його сумління казало йому тільки два слова: “Спику, не покинь їх”. “Присягаю, що не покину”.

Не сьміє нічого казати. Бо коли-б вона його відкинула, о, то він знає, що його жите зруйноване на все, що воно стра-тило-б весь свій чар, всю красу. Вона-ж йому дорожша над те сонце, вона дорожша над жите, над усе,—та не над честь. І тому він не сьміє тепер нічого казати!

—Спику, не покинь їх!

—Ні, не покину.

— — — — —
— — — — —

І Ліда мучила ся, тужила.

Прийшла любов, перша, велика, всемогуча і заволоділа всім її еством, і нановнила душу горем і безмірним щастєм. перед очи поклала його хороший образ, в уха вілляла звук його голосу та сьміху. А в самотні, вечірні години все воскресала його стать, а в хаті все носили ся тони його голосу, коли оповідав казку про щасте. Отак немов живий стоїть перед нею і мов живий говорить. І хоче вона ще раз вдивити ся в його очи і відповісти весело тай щиро, та бачить лише пусту хату довкола себе, а його немає. І їй стає тужно та болюче.

— — — — —

І так ішли дні, минали тижні, проходили місяці, що їм здавали ся віками-рокамп.

Находили Великодні сьвята.

Був зелений початок мая.

Штефан хотів не їхати до дому на сьвята, щоб не бачити її та не мучити ся ще гірше відтак. Але мусів їхати хоч на місяць, коли хотів здавати в осени який іспит. Душевна мука та важка умова праця молодого історика підірвали його сили, і він мусів поїхати домів, відсьвіжити ся та подихати сільським воздухом.

Роман вибрав ся теж до сестри, та мав ще перед тим вступити до дому, і тому умовив ся з Штефаном, що той приїде до школи аж за тиждень по своїому приїзді на село.

Приїхав Штефан до дому, а дні пливуть ще скучнійше ніж у Львові. Не сходить вона з думки.

От кілька кроків перейти і вже міг би побачити її. А врешті, він, Штефан, так найліпше зробить, коли зовсім не піде до школи. Найліпше! Пощо роздирати вже й так від болю ледви живе серце. Але розумованя на ніщо не здавали ся і ноги самі несли його все в поблиз школи. Нераз іде, задивить ся на бідну школу, серце забеть ся радісно та живо, відтак огорне нераз такий сум та жаль його душу, що він знову втікає далеко-далеко; та в уяві все мріє стара похилена школа, очі душі бачуть нутро тої школи, убогу кімнатку, а посеред неї її, його Ліду кохану, таку чудову як погідний, літній день. І так було майже що дня. А прецінь міг Штефан мило забавити ся, бо дістав запросни, щоб був ласкав не гордити, відвідати, і від сьвященника і від економа, у котрих було по кілька донечок, кожда хоч нині під вінець, а Штефан молодий гарний хлопець, а яке становище може вже мати! Та він не хотів ніде йти і сидів дома.

Дома мало що змінило ся.

Мати троха постаріла ся, та за те була веселійша, бо зять був добрий і Марії добре живеть ся. Катрусю вже теж сватають — ну, не богата, та не в богацтві щастє. Чесний, не п'янюга, то ґрунт. Антось ходить до гімназії, вже в четвертій класі. і вчить ся добре; Доцька ще мала, та все єсть поміч у хаті.

—І все би добре,—думала мати—коби лишень він не слабував, її Штефанко любий, її снючок добрий, що їм усім не дав загинути, та сам відай загине. Але ні, Господь милосерний не позволить, він ще дасть їй дочекати ся від сина онуків. Хто знає, чи він уже не має якої панни?

Часами зачіпала за те, та він не відповідав, лише зривався тай летів у ліс.

А як же би я мамко міг тепер свою долю з чимось взяти? Най ще. Як здам той екзамент, що єї до нього тепер учу, та буду мати певний кавалок хліба .то може й приведу вам невісточку. Бо тепер ще нема як. Таке не оженоу ся, а Антося не вігоноу. Як-єм присег дедикови, так слова додержу.

Мати тихо заплакала тай сказала “Простибіг” і більше вже за те не говорила.

Ну, і надійшов той день.

У Штефановім серці почала ся знову боротьба. Іти? не йти? Іти? не йти? Нарешті таки пішов. Ішов мов на весіле і мов на смерть. Побачить її, увидить її знов. Побачить ті очі глибокі, злотисті; побачить ті уста, що до них день у день, кожної хвилі, години молив ся. А може вона заручена? Чув раз, як якісь жінки говорили його мамі за якусь “професорьку”, що до неї приїздить якийсь панич тай отакі-о великі “букети” цвѣтів привозить. Може то до Ліди? Ішов мов на смерть. Та таки йшов. Предінь з приятелем мусить побачити ся!

Вже таки бачить Штефан Лідину домівку.

Стара, похилена, дах латаний, стіни пообдирані від весняних дощів. Тільки краси, що зелений городчик перед вікнами, та кілька верб, що розвивають ся, зеленю пишайуть ся.

От там у малій, вохкій кімнатці сидить вона певно з братом, та говорять щиро, запально. Її очі горять, уха ловлять слова щирі та рідні. Гірка й її доля, Штефан знав, яка гірка! То певно не про неї говорили ті жінки! Він в те не вірить, щоб вона коли мала приймати сама яких муцвин, хіба може раз приїхав який пробувати щастя. Ні, то певно не про неї говорили.

Його кроки стають повільнійші, несмілійші; серце так сильно беть ся, мов би хотіло вискочити з груди. А може таки вернутись?

Чує пісню! Чий то голос? М'який, оксамітовий, не дуже високий і не дуже сильний... Її? А пісня якась народня, бо й такі слова, і мєльодія така.

Ой коли іду, землячку сьвяту
Сльозами поливаю;
Ой куди іду, землячку сьвяту
Тугою засіваю.

А з тої туги ростуть квіточки,
Квіточки дрібнесенькі;
Нарву квіточок, тай зівю вінок,
Тай пуцу на річеньку.

Коли-б ти вінку, із рути звитий,
Та вмів заговорити;
Ти-б йому сказав, ти-б йому вповів,
Як мені тяжко жити.

Штефан стоїть і слухає, і впоюєть ся звуком її голосу, і слухав би так цілий вік тої пісні—така тужна, така тужна. Але що-ж він робить? Чи то гарно? Тепер уже таки мусить іти, бо-ж то не гарно підслухувати. Раз дивив ся на Ліду без її дозволу, тепер підслухує пісню.

Йде ближше. Двері від її кімнати зачинені.

Підходить до них і непевно стукає. Спів уриваєть ся, а послідні згуки линуць так скоро, як скоро зриваєть ся сполохана шулікою дрібна пташина. Відтак чути скорі кроки. Ліда біжить до дверей сама, отвирєє і весело скрикує:

—То ти, Романе?

Здивована стає, очи спустила, ніяково їй.

—Добрий вечір, пані! Ні, то я! Дуже перепрашаю, я не знав, що Романа ще нема. Ми умовились, що він уже нині рано приїде. Дуже перепрашаю!

—Нема за що! Та прошу до хати. Той незносний Роман все щось вистроїть.

—Не хотів би я перешкаджати.

—Але-ж прошу; як може мені перешкодити найліпший приятель мого дорогого братика?

Він і вона чують, що їм би не те хотілось говорити; що не такі слова поплили-б, коли-б вони дали волю устам висловити те, що серце хоче сказати.

Мовчать хвилю обое.

Відтак ідуть у глибокі кімнати, вона сїдає на софці, він подалеки на кріслі.

Вона перериває мовчанку.

—Давно приїхали?

—Тиждень тому. Приїхав полїчити ся троха.

—Знаю. Писав мені Роман, що за много працюєте.

—Ой той Роман. Також не має про що та про кого до панї писати.

—Пише про свойого найліпшого приятеля.

І знов той розговор нещирий. Чи се вони хочуть собі сказати? Чи се говорять їх очі, що палахкотять мов те сонце, що на заходї спяє?

—Вже ваша праця готова? Коли оголосите?

—Не думав над тим.

—Ну, як він нечемно відповідає! І чого ті нерви розходили ся!”—думає сам про себе Штефан.

А вона: “Такий був повний запалу, надїй, а тепер такий охлялий, байдужний!”

—А може ви вже кинули мрію здавати тепер іспит? Чого якісь такі знеохочені, зовсім пиньші як були в зимі? Вже перестали йти на стрічу щастю?—пробувала жартувати.

Засьміяв ся з тиха.

—Щастє!

—Що, то я таки не помиляюсь! Ну, які ви мушнии слабодухи. Вже майже у своєї мети, і знеохочуєте ся.

—Ні, пані! Тільки що до моєї мети ще дуже далеко.

—Як же се? Ще так недавно оповідали ви з таким одушевленем про своє званє, про свою працю. Так недавно снували мрії про те, що от-от осягнете ціль свого життя, станете до великої праці народнього відродження, будете сїяти золоті зерна правди в душі своїх учеників, виховувати нове покоління свідомої інтелігенції, а тепер... Чому такі сумні? Чи такі дуже хорі?

Мовчав, а сумні, важкі тіни тути снували ся по його облчю.

—Простіть, що я оце наговорила! Я не повинна була мішати ся в те. Хто зна, яке горе пригнітає вашу душу, а я беру ся читати вам мораль.

—Се нічого, я заслугую на се. Мені-ж не вільно бути слабодухом. Хто має такі обовязки як я, той не сьміє ніколи мріяти про особисте щастє.

Знов хвилю мовчав. Далі говорив тихо мов до себе.

—Властиво мої обовязки тепер не збільшили ся, тільки зміцнила ся думка, що вже від кількох лїт сверлує мою душу, що сповненє своїх обовязків, се ще не єсть особисте щастє. А бажанє того щастя росте тай росте. Коби тільки хвилюку, малу хвилиночку зазнати його.

Що було в тих його словах, що в них дрожало?

То було щось безконечно солодке і безконечно болюче, а вона склонила голову й мовчала.

Глянув на ту її опущену головку—ні, так не схиляєть ся голова в особи, котрій зовсім байдужне наше горе, або котра не розуміє нас.

Ах, у нього не стане сили довше мовчати, не стане сили довше скривати. А як вона не любить його, а коли загниваєть ся, а коли відтрутить його? Тоді лишень най щиро відповість

собі—буде він учити ся далі, візьме ся до праці? Ні! тоді все пропало. Бо коли би він її менше кохав, менше цїнив, коли-б вона не була його першою і останньою любовю, тоді було би що пиншого. А так?—О Боже, Бже, за що Ти кажеш так терпіти і—і—за що Ти, Боже, дав мені таке тонке та чутке сумління?

Вона підняла голову і глянула на нього.

Який він незвичайно блідий, як мусить терпіти! Ох, вона би своє життя з охотою віддала, щоб відняти в нього хоч крихту того терпіня. Та як?

Підходить до нього. Кладе руку на його рамя, легенько-тихесенько будить його з задуми.

—Що вам такого? Такий біль голови?

Він піднімає очі, стрічає щирий, отвертий погляд її золотавих, сонічних очей.

—Тепер мені вже нічого, вже зовсім добре, а то справді погано розболіла ся голова.

—За много працюєте, абсолютно за много.

—Ні, я тепер так зовсім нічого не роблю, бо хоч би й хотів, то сили нема; врешті хочу того іспиту позбутися ще сеї осени, а як не вилічу ся тепер, то ще готова мене вчипити ся велика слабість. Я собі тепер великий пан: приїхав до дому, там усі працюють, що аж піт із них цюрком котить ся, а я собі цілїський день шляю ся по лісах та лугах. Сказано—вільний птах.

—Вже знов зачинаєте полном приправляти?

—Ну, ні вже, ні. Буду тепер зовсім гарно-тихенько сидіти, тай коли позволите, правити вам компліменти. Які ви чудові, які у вас гарні-прегарні очі! Ну, видите, як нескладно йде?

Хвилю помовчав.

—Не гнівайте ся, та то бачите так. Я: тому тепер такий незносний, що не хочу погодити ся з тим, що мусить бути, лише хочу чогось такого, що хто зна, чи й можливе в світі. І тепер приміром, я хотів би бути веселим, прємним, та біль, що кипить у серці, не дає виговорювати веселих, милих слів. Я вам се кажу лише тому, бо хочу оправдати ся з мойого дивного поступованя. Вірте мені, що мені дуже тяжко і тому я такий. Простіть і прощайте, а коли приїде Роман, то прошу, скажіть йому, най буде ласкав коли зайти до мене. А тепер добраніч і ще раз простіть.

Витягла до нього руку.

—Я не гніваю ся, Стефане. Я-ж розумію, що не все можна бути веселим. Мені лишень, вірте мені, дуже вас жаль, що починаєте тратити віру в щасте, що той, котрий перше сам до борби закрівав, починає сумнівати ся про наслідки тої борби. Я не гніваю ся, Стефане.

Перший раз так його назвала. Як мягко, як любо звучить те слівце в її устах!

Стоїть ще хвилю перед нею з похиленою в низ головою і шепче:

—Так пані. Така судьба жде кожного шаленого біднягу, що сьміє мріяти про особисте щасте, а тим щастем уважає дівчину з золотистими очима!

В неї голова починає ходором ходити; жовті, сині, зелені колісця бігають поперед очи, а серце так сильно, сильно беть ся. Вона блідне, опускає голову в низ. Ні! так не схиляє голову дівчина, що не розуміє нас!

—Лідо!

—Що таке?

—Лідо, ви знаєте?

—Що таке?

—Я вас люблю!

Воша ще гірше блідне і тихесенько каже:

—Добре, Стефане.

Як він ждав сього слова! Він, здаєть ся, літамп-віками на нього ждав!

Бере її руку, і мов безумний тулпть раз враз до уст; до нестяму цілує, аж віддиху йому вже не стає.

—Лідочко, пісенько, найдорожша, любочко моя, ти любиш мене?

—Люблю, Стефане.

—Будеш моєю, будеш ждати—хто зна, може рік, може два, я не крию того перед тобою, що ми не зможемо скорше побрати ся заким я здам іспит. Бо ті знаєш, які обовязки тяжать на мені. Впрочім неправда, вони не тяжать то не тяжкі обовязки, бо я через них годен тебе. Будеш ждати?

—Хоч би десять літ. Стефане.

—Зірочко моя, сонічко ясне, щастє моє! Що мені тепер праця, що голод, що всі невигоди житя! З моєю пісонькою мені нічого не страшно. Як я тебе люблю, кохана! Не гнівай ся, люба, що я так поступив, що так довго сиджу в тебе, а ти сама, що може наражую тебе на людську обмову. Ні, знаєш, я таки конче здам іспит сеї осени, і ми вже тоді будемо на все належати до себе. Побачиш, як я тебе кохаю! А тепер, хоч як гірко, треба прощатись. Оставай здорова, пісенько моя сердечна, сні о мнї!

Ще раз взяв її рученята в свої, і цілував, цілував до нестями. А відтак пробував іти. Та лише дійшов до порога, якась магічна, непереможна сила силувала його обернути ся і ще раз і ще раз глядіти в її сонічні очі. Далі зблизив ся до неї, і очима просив поцілуя.

Зрозуміла, та не відповідала; лише невинні уста тремтіли, а напів прикрені очі щось соромливо-роскішно нашіптували, своїм промінем ясним говорили.

Зрозумів мову її очий та уст, і зблизив свої горячі, чисті уста до її дрижучих, невинних уст. І пив з них щасте і жите, і вшивав ся.

—Мій перший поцілуй—шепнув відтак.—Чи єсть більше щасте на світі ?

А її очі говорили, що нема, і його серце співало про те.

—Тепер уже йди!

—Тепер уже йду. Прощавай, кохана, та згадай мене. Тепер уже до тебе не прийду, аж коли Роман приїде, бо люди лихі.

Ішов, вона проводила його аж за хатний поріг, коли тут же здалека побачили Романа.

Він зняв капелюх і кричав:

—Витайте, витайте! А Штефанку, чого так поспішив ся?

—От-ти стидав ся-б! Гарно дотримуєш слова, нема що казати. Чи в тебе тепер дев'ята рано?

—Ну, та воно видиш, тепер пята пополудни, але якось так прийшло ся. А ти від давна вже ждеш на мене? Прости, завтра вже певно того не зроблю.

—Та що-ж ви тут стоїте, ходімо в хату, бо-ж ти Ромку з дороги. Я вас троха прийму, погощу. Хліба, що вам, Стефане, вже задовго ждати?

Війшли до хати. Ліда привитавши ся з братом, лішла до своєї спіжарні с. є малих сїнок, де стояла шафа з її припасами господарськими, а Роман з Штефаном витали ся. Як же вони щиро-щиро поцілували ся, як ще ніколи дотепер. Особливо Штефан.

—Романе, слухай, я люблю твою сестру.

—Ну, се я тобі вже давно хотів сказати. Ну, а вона що?

—І вона мене любить.

—Питав?

—Питав!

—Коли?

—Нині.

—Ну, ну, ти невинний Штефанку! Дивись-но, як він уміє дівчат баламутити.

—Тихо ти, не говори таке! Я не баламучу, я люблю. Як би ти міг знати, як люблю!

—Але-ж знаю, знаю! І що? Почуваєш може тепер щастє?

—Безмежне, брате! Яке-ж то воно буде, коли вона буде моєю, коли будемо все разом!

—Навприкрить ся.

—Тихо, поганій! Романе, чи ти відчуваєш се: що день бачити її, глядіти в її очи, цілувати її уста, слухати її голосу, її пісень, відгадувати її бажаня! Романе, чи єсть в раї більше щастє? Не сьмій ся! Я-ж знаю, що не буду міг сотворити її такого раю, якого вона гідна. Але-ж ми й не мріємо про рай такий, де не буде ні бурь, ні боротьби. Ми будемо йти до щастя, до сонця золотого стрімкою та тернистою стежиною; та вона буде моєю радістю, а я її силою, і ми рука в руці перейдемо разом важке житє, бо у нас в душі буде яснїти щастє.

Вона вже була вийшла до хати, та так тихесенько стала на порозї і промінними очима гляділа на нього. Побачив її, скорими кроками пішов їй на стрічу і знову їх руки злучили ся, а очи сняли-горіли мов сонце, мов щастє, що йшли до нього.

—Ну, ну, сих двох примусять мене, певірного Тому, повірити в щастє. Дай-же вам Боже на віки тої віри не викинути з серця!

По хвилі:

—Гм, шкода, що я так не маляр або не різьбар! З вас така пара, що не надивив би ся. Історія з піснею—чудова пара!

От слухай, Ромку, ти ліпше зробив би, наколи-б і собі пошукав такої пісні. Але правда, такої другої пісоньки як моя, нема. Та хоч би трохи і не така, то вір, що ніщо так не підносить чоловіка, як любов гарної, невинної дівчини.

—Га, ти-ж сам кажеш, що такої другої нема.

—А ще гіршої я не хочу. Ну, і зрештою, то я маю собі шукати жінки?! Нещаслива би вона була! Та-ж я би її заму-чив своєю милою вдачею. І може я маю теж іти на стрічу щастю? Пуста робота! Як у кого в душі нема щастя, то він ніде не знайде його. Хиба ще, як би ти, Лідо, висватала мені яку панночку!

—Добре, буду сватати.

—Ну, ну, полишім се. О тім потім. Тимчасом прости, але я таки голодний. Як уже ти заложила стіл, то проси, аби я їв. Бо я знаю, що ви ситі тим, що дивитесь на себе, а я таки хочу їсти.

Сим хотів сердешний хлопець покрити свій біль.

“Тільки я, немов заклятий,
Дивлюсь, дивлюсь, тай вишком плачу.
Що без пригоди, мов негода
Минула молодість моя”.

По підвечірку пішли всі троє на прохід, а люди ставали тай зглядали ся. Казали:

—Марчуччин панич з професорською то така пара, гейбн два янголи з неба. Що він білий, а вона ще біліща. Що у нього волосся як у баранчика білого, а у неї таки злотне. Що у нього очі голубі та ясні, а у неї ще ясніщі, лиш якісь також гей золотні—“панські”. Але вона добра панна, то вже нема що казати. Діти за нев гинут; тай він, коби здоров, то раз панич годний, то раз син добрий. Стара неї душі в нім не чує.

І ще того самого вечера писала Ліда довгий, предовгий лист до своєї матусі; і ще того самого вечера казав Штефан мамі, що за пів року введе їй невісточку, гей сонічко в хату. А стара мати довго ще, довго стояла сеї ночі перед образами та молила Бога за долю свого сина.

На другий же день, коли Штефан прийшов до Ліди, то вони обоє пішли найперше до його мамі. Вона і перше прихильно відносила ся до професорки, тепер же взяла лагідно Лідину руку і тихо-моляче промовила:

—Люби його, душко-пані. Він такий у мене, гей то сонічко добрий.

У відповідь на се припала Ліда устами до старечих, поморщених рук і палко цілувала.

І пані Емілія раділа, коли в неділю (скорше не могли) завітати до неї любі гості. Знав камінь з її серця: її дорога Лідошка мала зазнати того великого щастя, яке дає любов коханого мушнина.

Навіть п. Херський був задоволений, лише приговорював:

—Має густ, їй Богу має густ! То собі хлопчика вибрала! Але ті теперішні діти! Самі собою розпоряджають, навіть не порадять ся нікого. І сказати правду—мають рехт!

Минули Великодні свята, поїхав Штефан з Романом до Львова, і Ліда лишилася знову сама, лише з думками про нього.

Що дня і що години вона згадувала його, пригадувала всі подробиці, що чула про нього. І те, як він натерпівся ще дитиною, і що перемиг у школі, і як мучився на університеті. Згадувала ті свята, котрі були такі і для неї і для нього прикрі. Як він по тих страшних місяцях голодованя та сумних святах у далекому Львові відібрав свою стипендію, отрясся з довгів, зміг зачати хоч трохи по людськи жити, дістав дві лекції, тай якось перебивалися оба з братом. Як думка про неї, про його Лідочку, була його провідною зорею, не опускала його ні на хвилю. І він працював що лише ставало сил, аж виборов собі поважане у товаришів та професорів, зміг працювати в своєму фаху і на полі літературному, а все йшов на стрічу щастю, на стрічу їй.

І вона, Ліда, вже не сумувала, не сьміялася з своїх мрій, лише працювала ще більше ніж перед тим, щоб лише стати ся, бути гідною подругою тому білявому, гарному, доброму хлопцеві, та хоч в часті сповнити просьбу свого батька: бути вжиточною своєму народові. Коли вони вже поберуться, ну, то вона не буде вже дальше учителькою, але постарасться в пньший спосіб нагородити те, що уступав з учительованя. Бо-ж уже те, що вона буде провідною зіркою життя і праці свого коханого Штефанка, а він же каже, що без неї не може жити се вже — — — ей ні, се щастє, а не сповненє свого обовязку! Але вона буде з ним спільно працювати, певно не буде в його домі лише предметом роскоші та забави! Ні, вона буде його під'смом у житевій борбі, його добрим духом, буде старати ся стати для нього таки правдивим щастем. А він каже: кожен чоловік може стати ся позиточним членом суспільства, коли лише свою хоч би й невелику працю сповняє чесно, ревно і охочо. Коли всі його думки і вчинки стремлять до того,

щоби приспорити бодай одну цеголку, бодай один каміньчик більше на здвигнене величної будівлі народнього відродженя.

Оттакі мрії снувала Ліда літними вечерами, а Штефан учив ся, працював, писав, приготавляв ся до іспиту.

— — — — —
 — — — — —

Був ранній ранок пізної осени, та в ковалевій хаті було вже все на ногах. А перед хатою стояв віз запряжений парою коний. Фірман нетерпеливо ждав.

За хвилию вийшла з хати пара молодих людей, Штефан і Ліда Марчуки. Ще раз прощали ся вони з усім родом, ще раз просили старої нені, аби їхала з ними, а вона ще раз казала, що з свого села не хоче йти. А відтак пішли обое ще на сільський цвинтар, на могилку коваля Андрія, прощали ся з нею, взяли трохи сьвятої землі і зжовклої, морозом звареної травці—на спомин, в далеку, та нову дорогу. А потім ішли селом, а за ними весь рід—відпроваджували трохи. Не хотіли ще їхати, ішли, щоб доволі надивити ся на ті кохані місця, де були такі щасливі. Ішли повагом, поволи, притулені близько-близько до себе, без слова, без згуку, лише серце било ся від щастя.

На небі с'яло ясне, величне сонце, по небі собі йшло та вказувало шлях.

А вони, рука в руці, йшли на стрічу тому сонцю, щастю золотому, в далекий, чужий край—у галицьку Сибір.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ в Скрантон, Па.

вийшли і є на складі слідуєчі книжки:

Число	Назва книжки	Ціна
8.	Казки про Циганів, гумористичні оповідання і вірші	10
9.	Весела Читанка з образками	15
11.	Американець, штука театральна	15
15.	Вертеп, сценічна картинка для колядників ..	5
16.	В неволі темноти, штука театральна	25
17.	Блудний син, штука театральна	25
18.	Причта про садівника і інші веселі оповідання і гуморески	40
19.	Галицькі анекдоти. Веселі оповідання з Галицького життя	10
20.	Як мене вибирали дружбою	10
21.	Галка смерти. Веселе оповідання	5
22.	Оповіданє про сорок розбійників, котрих полюбляла служниця Алі-Баби	20
23.	Іцко Сват, штука театральна	10
24.	Як пан собі біди шукав. Оповіданє Ів. Франка ..	15
25.	Із звірячого царства, сотня найкращих казок ..	20
26.	Соронаті штани і інші веселі оповідання і вірші	25
27.	Як Михась син мельника ходив до неба по діамант	20
28.	Збірничок найкрасших пісний церковних ..	15
29.	Виворожила, комедія в однім акті	10
30.	На стрічу сонцю золотому, повість	50
31.	Історія про сироту Івася	20
	Під прапором свободи. Вибір патріотичних деклямацій	30
	Народні Казки. Сім книжочок	90

Замовлення і гроші посплайте на адресу:

UKRAINIAN BOOK STORE

439 North 6th Avenue,

Scranton, Pa.